

MUZEUL JUDEȚEAN MARAMUREȘ

MIRCEA RUSU ȘI OCTAVIAN BANDULA

MORMÎNTUL UNEI CĂPETENII CELTICE DE LA CIUMEȘTI

DAS KELTSICHE FÜRSTENGRAB VON CIUMEȘTI

BAIA MARE 1970

**MORMINTUL UNEI CAPETENII CELTICE
DE LA CIUMEȘTI
DE
MIRCEA RUSU ȘI OCTAVIAN BANDULA**

MORMÎNTUL UNEI CĂPETENII CELTICE DE LA CIUMEȘTI

Este îndeobște cunoscut că multe dintre cele mai interesante descoperiri arheologice (tezaure de aur, monetare, depozite de bronzuri etc.) au fost făcute întâmplător, fără participarea efectivă a unor specialiști care să înregistreze, în cadrul unor lucrări sistematice, datele necesare înțelegerii și cunoașterii mai veridice a obiectivului, ori complexului respectiv. Tot astfel a fost scoasă la lumină una dintre cele mai interesante descoperiri celtice de pe teritoriul României, cu ocazia unor lucrări edilitare efectuate în partea de sud a comunei Ciumești, raionul Carei, regiunea Maramureș.

Lucrînd la nivelarea unei dune de nisip, în vederea construirii unor grajduri, țărani din Cooperativa agricolă colectivă au descoperit în ziua de 10 august 1961, într-o groapă circulară cu diametrul de circa 1,20 m, resturile unui coif din fier și ale păsării din bronz ce îl împodobeau, două cnemide din bronz, un vîrf de lance din fier și o cămașă de zale tot din fier, împăturită, de care era fixată o aplică de bronz ornamentată în stilul La Tène. În urma sesizării forurilor competente s-a efectuat o recunoaștere pe teren, urmată de cercetări sistematice, care au dus la dezvelirea aproape integrală a unui cimitir celtic.¹ (fig. 1).

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm această descoperire, unică în felul ei în Europa, unui cerc mai larg de cititori și

¹ Pentru nivelarea terenului era necesar ca circa 1—1,5 m din manta de nisip a dunei să fie transportată în altă parte. Nisipul ce formează duna, fiind fin și ușor de săpat, țărani respectivi au golit conținutul gropii, adunînd cu grije toate fragmentele de bronz și fier găsite. De remarcat, că, după relatările orale făcute de ei, în groapa care se adîncea pînă la aproximativ 1,8 m, în afară de obiectele amintite, în nișipul ce umplea groapa și care avea o culoare ușor mai închisă, fiind amestecat cu humus, nu s-au găsit oase calcinate, cenușă, ori oase umane întregi, care să indice prezența unui mormînt obișnuit. Obiectele au fost strînse de la țărani de către brigadierul I. Ludenher și preotul J. Kovács, iar apoi achiziționate de Muzeul Regional Maramureș, din Baia Mare, unde se păstrează. În urma aprobării Acad. Prof. C. Daicovițiu și a acor-

specialiști, precum și unele probleme tehnice, cronologice și istorice pe care le ridică, fără a avea însă pretenția de a le elucida pe deplin.

Descrierea obiectelor. Coif din fier în formă de clopot, cu calota aproape semisferică (diametrele : 21x22 cm.), de care se leagă organic o apărătoare de ceafă scundă (Pl. III-VI, IX). Calota a fost executată dintr-o singură placă de fier prin ciocănire. Ea avea, după finisare, o grosime probabilă de 1,5 mm. dar în urma contactului îndelungat cu nisipul, prin oxidare, a devenit mai groasă măsurînd acum 2—2,5 mm. Atît bordura calotei, cit și apărătoarea de ceafă sînt ușor îngroșate, probabil prin îndoirea plăcii inițiale și ciocănirea la cald, procedeu folosit și la obținerea proeminenței ce demarchează apărătoarea de ceafă de pe calotă. Pe fețele laterale ale calotei au fost fixate două plăci semiovale cu ajutorul a cîte trei nituri ce au capetele masive și semisferice. Pe lîngă rolul de a întări calota, aceste plăci prindeau între ele și lama calotei o piele trainică, bine tăbăcită, de care atîrna, în lipsa balamalelor și țîțînelor obișnuite la alte coifuri, plăcile laterale ce apărau Țața luptătorului. Apărătorile de față (una lipsește) erau decorate numai cu doi butoni similari dar mai mici, ce aveau același rol ca și cei precedenți. În partea superioară a calotei a fost aplicat un pompon în formă de trunchi de con, lucrat tot dintr-o singură placă prin ciocănire, pentru a consolida și fixa mai trainic tubul cilindric din bronz ce susținea pasărea. Fixarea s-a făcut cu ajutorul unui ax din fier ce avea la mijloc (între pompon și cilindru) o mărgea globulară care deținea rolul unui șurub cu ghivint. În urma oxidării, atît plăcile laterale cu niturile respective, cit și pomponul, s-au sudat organic de calotă.

Pasărea lucrată din plăci subțiri de bronz, este alcătuită din mai multe piese, executate separat, iar asamblarea s-a efectuat prin

dării fondurilor necesare, împreună cu V. Zirra, de la Institutul de Arheologie București și E. Kovács, de la Muzeul Regional Maramureș, am efectuat o săpătură de salvare, iar în anii următori, tot în colaborare cu Muzeul Regional săpăturile au continuat pînă la desvelirea aproape integrală a cimitirului, efectuîndu-se sondaje și la așezarea celtică contemporană, ori alte obiective arheologice.

Rezultatele cercetărilor efectuate la cimitir au fost publicate de V. Zirra, în, **Un cimitir celtic din nord-vestul țării. Ciumești I. Baia Mare, 1967**, p. 1-136, planul cimitirului cu precizarea locului unde s-a făcut descoperirea este prezentat la fig. 2. Prelucrarea materialului dacic provenit din așezarea și necropola celtică a fost făcută de I. H. Crișan, în **Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania, Baia Mare, 1966**, p. 1-92.

Restaurarea și conservarea obiectelor prezentate mai sus, s-a făcut în laboratorul Muzeului de Istorie din Cluj, sub conducerea prof. I. Koródi, căruia îi mulțumim pentru strădania depusă.

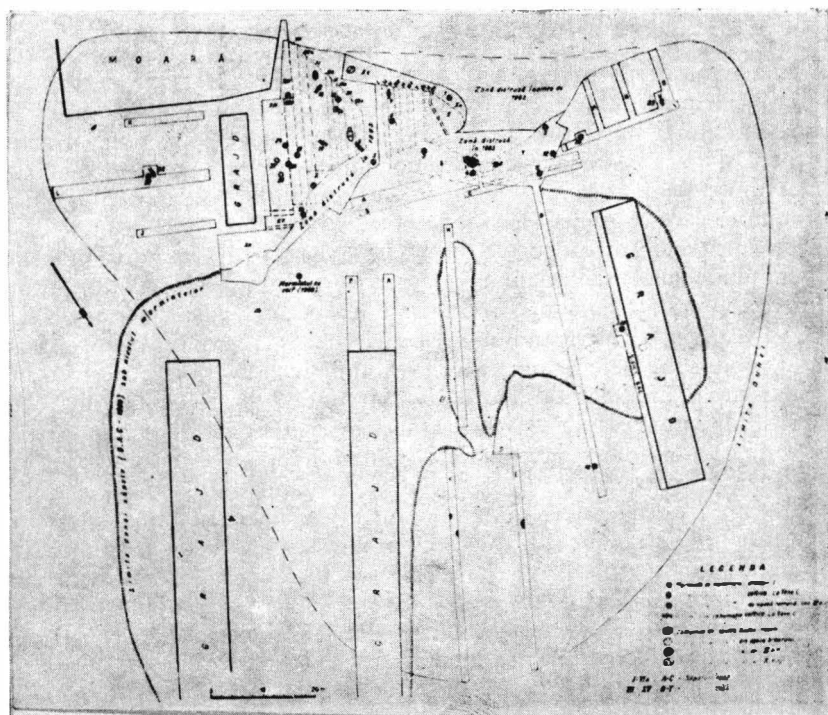

Fig. 1 Planul general al cimitirului celtic de la Ciumești (după V. Zirra).
Abb. 1 Gesamtplan des keltischen Friedhofs von Ciumești (nach V. Zirra).

îmbucarea inițială a celor două părți principale: superioară și inferioară (Pl. XI—XII). Partea superioară este formată dintr-o placă unitară subțire de 0,4—0,8 mm. ce pornește de la baza gâtului pînă la vârful cozii. Penajul este redat prin proeminențe rectangulare, obținute prin ciocănire la rece, despărțite longitudinal de cinci linii paralele ce se întretaie cu alte linii, perpendiculare, formînd celule ce imită carapacea unei broaște țestoase și care se micșorează treptat spre coadă, sau spre bază. Coada este redată prin caneluri și proeminențe simetrice, longitudinale, ce imită nu numai forma aerodinamică, dar prin îndoiturile marginilor și treflarea vârfului, redau fidel forma de evantai desfășurat al cozii în timpul zborului, sau mai corect, al aterizării păsării la sol. În dreptul aripilor, din placa superioară se prelungesc pe fiecare parte cîte un apendice dreptunghiular, cu marginea îndoită, pentru a întări și mai mult baza de care se fixau aripile mobile. Plăcile respective au cîte trei

perforări dreptunghiulare, pe fiecare parte, prin care treceau balamalele aripilor și astfel cu ajutorul unui ac cu capul plat și găurit circular, folosit drept țîtină, se fixau aripile (Pl. III și XI). Partea inferioară a corpului lucrată de asemenea dintr-o singură placă de bronz poate fi împărțită pe baza decorului în trei părți distincte: pieptul și partea dorsală sînt redată simplu, tabla rămînînd netedă, în schimb, penajul corpului este redat prin solzi, ce aparent se suprapun și care suplimentar sînt împodobiți cu cîte 3—10 puncte obținute prin ciocănirea cu un obiect ce avea vîrfurile ascuțite: dorn. Locul unde au fost sudate picioarele (ușor asimetric fixate), prin ruperea tablei este acum marcat de două găuri ovale cu diametrele de 3,2x2,5 cm. Pentru asamblarea cu partea superioară a fost crutată o bordură netedă, lată de 3—4 mm. ce se îmbuca perfect în calota superioară, iar la cele două extremități, la gît și la baza cozii, suplimentar, plăcile au fost strînse cu cîte un nit de bronz. Menționăm că amîndouă plăcile au o patină nobilă, verde-cenușie, ce trădează prezența unui mare procentaj de staniu (nu s-au făcut analize), care dădea astfel bronzului duritatea și elasticitatea necesară unei asamblări trainice. Capul, dimpreună cu gîtul, au fost turnate probabil într-un tipar „a cîre perdu” căci grosimea plăcii de bronz variază între 3—5 mm. Penajul capului este redat prin tehnici și motive ornamentale diferite. Partea inferioară este redată, prin solzi ușor reliefați, obținuți cu ocazia turnării, iar partea superioară este împodobită cu puncte și triunghiuri obținute prin ciocănire, în afară de sprîncenele ușor reliefate, care, încadrează celulele ovale ale ochilor. Ochii propriu-ziși, executați din os gălbui, cu irisul proeminent și colorat în roșu, au fost fixați în lăcaș cu bitumen sau smoală. Gîtul scund și neornamentat are doar cîteva urme de ciocănire. Nu se poate preciza dacă asamblarea gîtului pe plăcile corpului s-a făcut numai cu ajutorul nitului amintit și suplimentar prin sudare, ori s-a mai adăugat un inel (azi pierdut) ce strîngea ca o bucășă punctul de asamblare. (Pl. IX.) Ciocul, probabil tot din os, s-a pierdut (cel fixat acum e executat din material plastic cu ocazia restaurării). Aripile, formate din plăci subțiri de bronz erau inițial întinse. Ele sînt împodobite cu patru șiruri de nervuri ușor ondulate prin ciocănire. Pe lîngă balamalele și acul cu rol de țîtină amintit mai sus, pentru mișcarea aripilor pe o anumită rază și susținerea lor într-o anumită poziție se pare că au fost folosite și arcuri simple din sîrmă de bronz (azi pierdute). Menționăm că aripa dreaptă a fost înlocuită și reparată, fiind executată dintr-o placă de bronz ce are o patină diferită de cea a aripei inițiale (de altfel și liniile reliefate sînt redată diferit, (vezi Pl. IX, XI). Picioarele au fost turnate separat din placă subțire de bronz cu miezul gol. Pe-

najul de pe ele este redat prin triunghiuri încizate cu dalta. Labele picioarelor, care au numai trei degete în loc de patru, au fost deosemena turnate separat și apoi sudate trainic de tubul cilindric. Pentru fixarea picioarelor de tubul cilindric au fost introduse în golul lor, încă în momentul turnării, cuie din fier cu capul perforat, prin care trecea un ac mobil, ce le fixa de axul principal, amintit mai sus și care permitea totodată detașarea pasărei de tubul cilindric. Acest cui din fier ajungea numai pînă la îndoitura piciorului după cum rezultă din fisurile, destul de accentuate, provocate de oxidarea și umflarea lor în urma contactului îndelungat cu nisipul. Fixarea picioarelor de placa inferioară a corpului s-a făcut prin sudarea atît de trainic executată, încît, cu ocazia desprinderii lor placa s-a rupt rămînînd doar locul gol. Tubul cilindric din bronz, ce susținea întreaga greutate a pasărei, a fost executat dintr-o placă dreptunghiulară, cu marginile longitudinale sudate, după cum rezultă din linia de sudare păstrată încă. Pentru întărirea gaurei prin care trecea axul principal s-a sudat pe tub o placă ovală (îndoită după curbura tubului), ce avea totodată și rolul unei șaibe. Chiar la mijloc tubul a fost perforat de două găuri prin care trecea un cui care îl fixa de axul principal (Pl. IX—X) Dimensiuni. Diametrele calotei : 21x22 cm., înălțimea : 15 cm. Lungimea pasărei de la cioc la coadă : 34 cm. Lungimea maximă a aripei : 23 cm., iar lățimea maximă : 9 cm.

Cămașa din zale a fost inițial împăturită formînd un bloc masiv, care în timpul conservării în laborator, din cauza sudării prin oxidare, nu a putut fi deslipită, astfel că nu se mai poate preciza forma, dimensiunile și tipul cămășii. S-a deslipit doar o bucată din zale dimpreună cu o aplică de bronz circulară (Pl. VIII, XIV). Zalea este alcătuită din îmbinarea unor șiruri paralele și succesive de verigi circulare, cu diametrele de 1,1 și 0,8 cm. și grosimea sîrmei de 1 mm. Inelele au fost obținute prin stanțarea unei sîrme din fier uniforme ca grosime, iar apoi după ce a fost petrecută peste o bară din metal, cu diametrul constant egal, prin ciocănirea capetelor care rămîneau deschise, rezultau cele două categorii de verigi diferite ca dimensiuni. Asamblarea se făcea în felul următor : 4 verigi cu diametrele de cîte 0,8 cm., erau unite cu cea de a cincea, ce avea diametrul de 1,1 cm., obținîndu-se astfel un șir de verigi cu diametrul mai mare, încadrat de două șiruri de inele cu diametrele mai mici (Pl. XIV. C.) Îmbinarea și succesiunea constantă, prin respectarea strictă a ordinei șirurilor de inele, era necesară pentru a se reda flexibilitatea și uniformitatea suprafeței cămășii. Practic îmbinarea și petrecerea inelelor unul într-altul se făcea cu ajutorul unui clește, cu care se strîngeau capetele inelelor, fără ca ele să fi fost ciocănite ori „sudate“ prin suprapunerea capetelor, în prealabil aplatizate și

apoi ștanțate cu un dorn, cum procedau meșterii din epoca romană ori feudală. Menționăm că suprafața ajunsă în contact cu nisipul a fost puternic oxidată în timp ce miezul, este mult mai bine păstrat, astfel că în urma curățirii păturile de zale au reprimut parțial flexibilitatea inițială (Pl. XIV D-E). Pe un fragment de zale, puternic oxidat, s-a păstrat o aplică circulară cu diametrul de 5,7 cm., formată dintr-o placă de bronz turnată într-un tipar bivalv. Aparent aplica e formată din butonul central în formă de umbo și doi colaci circulari despărțiți în câte 8 compartimente prin linii punctate reliefate. Butonul central este ornamentat cu un triscel în relief iar compartimentele colacului exterior au fie câte doi S reliefați, fie semiove despărțite prin puncte ovale tot reliefate. Fixarea aplicii de cămașa de zale se făcea printr-un nit central, pornit din mijlocul umboului ce se lega de inelele cămășii cu ajutorul unei plăcuțe din bronz (Pl. XIV, A-B).

Cnemidele (pulparele) sînt executate dintr-o singură tablă de bronz. Prin ciocănire s-a obținut forma perfectă a genunchiului și a părților proeminente ale musculaturii pulpelor, mulîndu-se astfel pe picior. Sînt redată și venele principale ce ies de obicei în relief peste mușchii pulpelor. Marginile cnemidelor sînt încadrate de cîte trei linii încizate ce formează chenarul lor. La bază, deasupra gleznei și sub genunchi se mai păstrează găurile prin care treceau șnururile ce fixau cnemidele de picior. Starea de conservare la cnemida dreaptă este bună, în schimb cea stîngă e ruptă în bucăți. Patina cenușie-verzuie nu este uniformă pe întreaga suprafață existînd părți atacate de cancerul bronzului care pe alocuri a perforat placa. Datorită cantității mari de staniu placa a devenit casabilă, după cum o dovedesc crăpăturile și rupturile cnemidei stîngi, dar, în schimb, s-a păstrat și azi o parte din elasticitatea originală. Înălțimea : 46 cm. (Pl. II și XIII).

Vîrful de lance din fier are lama în formă de frunză de salcie cu profilul rombic, iar tubul de înmănușare, aproape cilindric cu baza mai largă. În tub se păstrează lemnul de la mîner care a fost rupt din vechime fără să fi trecut prin foc. Lungimea : 22 cm., lățimea lamei 2,5 cm., diametrul tubului : 1.7 cm. (Pl. XIV)

Observații tehnice. Lipsind analizele chimice și examinările röntgenografice ale pieselor ce alcătuiesc interesanta descoperire de la Ciumești, care ar fi putut să furnizeze indicii prețioase asupra diferitelor procedee tehnice folosite de către meșterii făurari, ne vom mărgini doar la cîteva observații generale.

Ceea ce se impune încă de la prima examinare mai atentă a coifului de la Ciumești este impresia că deși a fost făurit și asamblat din piese executate prin procedee tehnice diferite, el a fost

conceput și lucrat în mod unitar, de către un meșter îndemănat, stăpîn pe toate amănuntele procedeele folosite, pe care le-a înmă-nunchiat și aplicat cu o măiestrie deosebită. Majoritatea coifurilor din bronz au fost executate prin turnare în tipare „à cire perdu“, ori prin nituirea unor plăci, în schimb, la coifurile de fier s-a folosit o altă tehnică. În antichitate fierul a fost aproape exclusiv prelucrat prin ciocănire. Obținerea calotei semisferice dintr-o singură bucată cerea timp îndelungat de lucru și cunoștințe tehnice superioare, dobîndite în urma unei vechi și îndelungate experiențe practice, deoarece forjarea la cald prin ciocănire a lamei, trebuia repetată de mai multe ori pînă se obținea forma dorită și o suprafață netedă, dar mai ales garanția că în urma repetatelor căliri nu se vor provoca fisuri. (Fig. 2). Preferința pentru coifurile din fier este explicabilă întrucît cele din bronz sînt casabile la loviturile puternice ale săbiilor, în timp ce coifurile din fier, sînt mai maleabile și

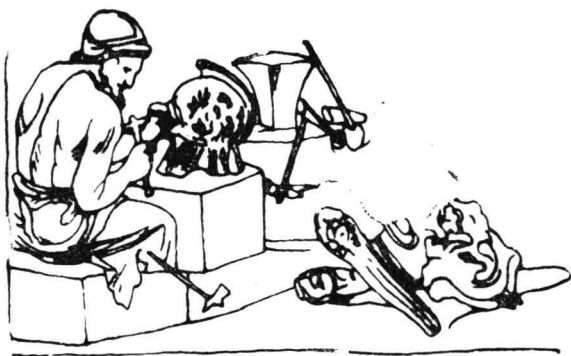

Fig. 2 Atelierul unui meșter făurar de coifuri și cnemide, după o pictură de la Pompei.

Abb. 2 Werkstatt eines Schmiedes von Helmen und Beinschienen, nach einem Wandgemälde aus Pompei.

mai rezistente permițînd...“ ca spadele să lungească sau să se sfărîme de ele“, după cum spunea Plutarh (*Camilus* XL). Cunoșcînd empiric proprietățile metalelor respective (în urma unei practici dobîndite ori moștenite), meșterii făurari au trecut de la executarea inițială a unor coifuri izolate din fier (în special a celor de paradă), la prelucrarea unui număr sporit de exemplare, deși pentru aprovizionarea unor armate numeroase se confecționau în continuare coifuri de bronz, mult mai rapid și mai ușor de obținut. Meșterul făurar care a executat coiful de la Ciumești a introdus unele inovații ce nu se găsesc de loc, sau numai incidental, la coifurile din

grupa italo-celtică, în care se încadrează și coiful nostru. Astfel, atașarea pomponului tronconic, conceput special pentru susținerea pasărei, este o inovație pe care nu o găsim la coifurile greco-tracice, ori italo-celtice, la care pomponul în mod obișnuit face parte integrală din calota coifului. Cu totul original a fost conceput sistemul de fixare a pomponului ². O altă notă originală, mult mai accentuată decât la alte exemplare este sistemul de fixare a apărătorilor de față, fără ajutorul țîținelor ³. Această inovație, izvorită dintr-o necesitate practică, permitea în caz de avarii o reparație rapidă prin simpla înlocuire a pielei și desprinderea plăcilor laterale de pe calotă. De asemenea apărătorile de față fiind căptușite cu piele, erau mai comode și aveau o mobilitate mai mare. Plăcile semiovale de pe calotă mai aveau și rolul de a o întări tocmai în porțiunile cele mai des solicitate. Nota cea mai originală a coifului de la Ciumești o constituie însă împodobirea lui cu pasărea de bronz, executată prin procedee tehnice diferite de cel folosit la făurirea calotei. Nu putem preciza dacă ciocănirea la rece a celulelor rectangulare, ce imită carapacea broaștei țestoase și a solzilor aparent suprapuși, s-a făcut pe tipare din lemn moale dinainte confecționate, ori au folosit bitumenul de exemplu, frecvent întrebuințat la obținerea motivelor ornamentale de pe plăcile de aur și argint, deoarece ciocănirea ornamentelor respective pe o suprafață dură (nicovala de pildă) nu ar fi îngăduit o execuție atât de perfectă și mai ales redarea lor reliefată. Se pare că meșterul respectiv cunoștea din experiență, fără calcule speciale, că prin executarea în mod descrescînd a mărimii celulelor rectangulare, ori a solzilor, imprima plăcilor de bronz o rezistență și elasticitate mai mare, care anihilau în același

2. Nu știm precis cum s-a executat fixarea pomponelor la coifurile de la Filotrano, Umbria, Grosicella etc. dar după cum rezultă din reproduceri ori fotografii, ea s-a făcut prin alte procedee tehnice cf. B. Schröder, în, *Arch. Anz.*, 1905, p. 28 sq., fig. 19, L. 78, L. 80; P. Reinecke, *Schwerte der Frühlatèneform aus Mittel — und Unteritalien in W.P.Z.*, 27, 1940 p. 51 sq.; P. Jacobsthal, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944, p. 116 sq.; J. Filip, *Die keltische Zivilisation und ihr Erbe*, Prag, 1961, p. 51, fig. 11; B. Jacobi, *Verweht und ausgegraben*, Leipzig, 1963, p. 221 sq. Se pare că numai coiful reprezentat printre trofeeale gălăților pe balustrada templului din Pergam. a avut un pompon similar, dar nu identic, cu cel de la Ciumești. P. Couissin, *Les armes Gaulois*, în, *R.A.*, 26, 1927, p. 44, fig. 92; P. Jacobsthal, *op. cit.*, pl. 110, nr. 173; F.G.E. Powell, *The Celts*, London, 1960, pl. 49.

3. La unele exemplare ale coifurilor din bronz lipsesc apărătorile de față (cf. coifurile de tip Negau, la P. Reinecke, *32 Ber. RGK.*, 1924, p. 127 sq.; S. Gabrovec, în, *Atti del VI Congresso Int.* III, Roma, 1966, p. 120 sq. pl. XXXII), sau fac parte integrală din coif, ori erau atașate cu ajutorul unor balamale și țîțini fixe, turnate odată cu calota și apărătorile respective (cf. B. Schröder, *op. cit.*, p. 15 sq.; idem, în *JAI*, 27, 1912 p. 317 sq.).

timp presiunile reciproce exercitate de ele cu ocazia asamblării, de aceea, în afară de cele două nituri (unul la baza cozii și altul la gît), nu a mai folosit alte mijloace de fixare mai trainică a celor două plăci principale ce formează corpul pasărei. De asemenea, el cunoștea perfect procedeele de sudare a bronzului, deoarece, a reușit s-o facă atît de bine, încît părțile sudate au rezistat pînă astăzi. Lipirea irisului din os colorat, în celula ochiului, cu ajutorul bitumenului, o semnalăm doar ca pe unul dintre procedeele tehnice frecvent folosite în antichitate. Nervurile reliefate ondulate, redată pe plăcile ce formează aripile, pe lîngă rolul decorativ, îl mai aveau și pe acela de a mări rezistența foiței subțiri din care au fost executate. Aripa dreaptă a fost făcută dintr-un bronz cu mai puțin staniu, (are patina verde-albăstruie), indicîndu-ne o reparație ulterioară. Paralel cu această reparație, sau eventual cu o altă ocazie, au fost înlocuite unele dintre balamale ce asigurau mobilitatea aripilor, fiind făcute din plăcuțe de bronz (nituite) de altă calitate.

Aparent, tehnica de execuție a cămășii de zale pare simplă ca procedeu de lucrare, dar dacă avem în vedere mijloacele tehnice pe care le aveau atunci la dispoziție, ea constituie totuși o încununare a ingeniozității și îndemînării meșterului făurar, care, probabil și-a irosit mult timp pînă a terminat-o. Faptul că sîrma din care sînt făcute verigile păstrează o grosime mereu constantă, ce nu depășește diferențieri mai mari de o zecime de milimetru, dovedește că ea nu a fost obținută prin ciocănire. Probabil că s-a folosit un „trăgător de sîrmă“ (Fig 3) similar cu cel descoperit la Bandul de Cîmpie.⁴ cu ajutorul căruia se prelucrau sîrme de diferite grosimi, necesare printre altele făuririi colierelor împletite din sîrmă de argint.⁵ Obținerea celor două tipuri de verigi, cu diametrul mereu constant era simplă. Trebuia doar o atenție deosebită la tăierea

La coiful din fier aflat într-o localitate necunoscută din Umbria, ori la alte exemplare s-au mai păstrat balamalele țiținelor fixe ca și la exemplarele din bronz (cf. E. v. Mercklin, în, *Mitt. Arch. Inst.*, 37—39, 1923—24, p. 129 sq.; P. Reinecke, în, *WPZ*, 1940, p. 51 sq.). În schimb, la coifurile din fier de la Silivaș, Amfreville, Canossa și Tranoen (cf. P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 116 sq. nr. 140—143), deși s-au pierdut apărătorile, se pare că ele au fost prinse după același sistem ca la cel de la Ciumești, după cum ar dovedi-o niturile păstrate la exemplarele de la Silivaș și Amfreville (F.G.E. Powell, *op. cit.*, pl. 20). Uneori plăcile semiovale de poalotă erau fixate cu un buton ornamentat în stilul Latène, vezi coiful de la Apahida, Pl. XVII.

4. Št. Kovács, în *Dolj. Cluj*, 1913, p. 284 sq., fig. 16, 2.

5. D. Popescu, *Objets de parure gëto-daces en argent*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, p. 184 sq. fig. 2. Pentru colierele împletite din sîrme de argint sau aur, la alte populații cf. N. Feltich, *La trouvaille Scythe de Zöldhalompuszta*, în, *Arch. Hung.* III, 1928, p. 32 sq. pl. V; B. Filow, *Die*

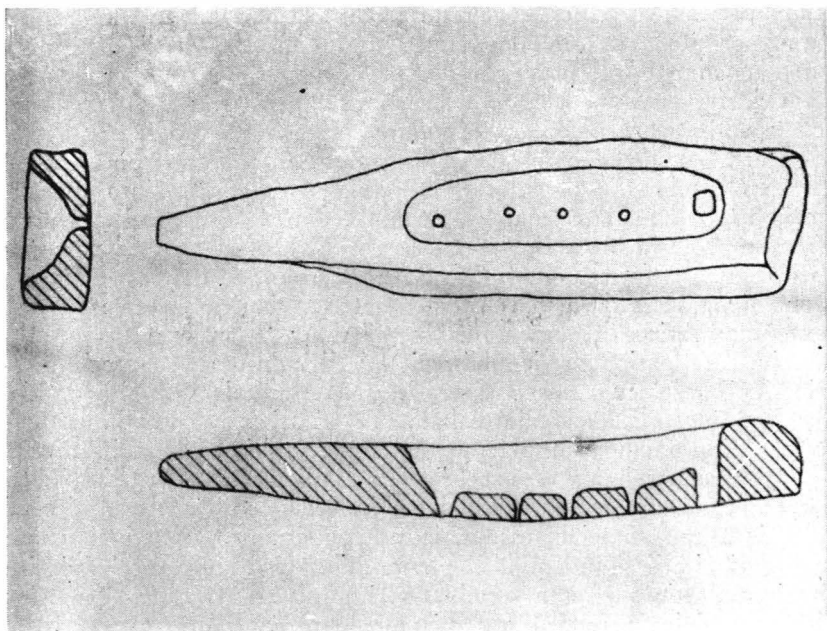

Fig. 3. „Trăgător de sîrmă” din fier, descoperit la Bandul de Cîmpie (după Șt. Kovács).

Abb. 3 Eiserner „Drahtziher” von Bandul de Cîmpie (nach S. Kovács).

sîrmei în bucăți egale, deoarece, apoi prin ciocănirea în jurul unor tije de metal rezultau verigile dorite. Ingeniozitatea și îndemînarea meșterului consta mai ales din felul cum făcea îmbinarea și împletirea șirurilor de verigi, cu ajutorul unui clește, obținînd astfel elasticitatea, uniformitatea rîndurilor și totodată trăinicia și eficacitatea piesei executate. Este adevărat că meșterul care a executat cămașa de zale de la Ciumești a folosit procedeul tehnic cel mai simplu (verigile rămînînd cu capetele deschise), spre deosebire de meșterii romani sau feudali, care lăteau ușor, prin ciocănire, capetele verigilor și apoi le fixau prin stanțare cu un dorn ⁶. Executarea integrală a cămășii (asupra formei și cro-

Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien, Sofia, 1934, p. 85, fig. 107 și p. 189, fig. 221; R. Bloch, *Etruscii*, București, 1966, p. 110 sq. pl. 64.

6. Pentru „lorica hamata” sau „ex anulis ferrea tunica” romane de la: Newstead, Mayace, Kiel, Carnuntum, Thorsberg, etc. cf. R. Cagniat — P. Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine, II*, Paris, 1920, p. 318. sq.; E. Saglio, *Lorica*, în M. Daremberg-E. Saglio, *Dict. Ant.*, III, 2, p. 1315; P.

ielii ei nu putem da precizări pînă nu va fi despăturită), necesita însă timp îndelungat și muncă migăloasă calificată, de aceea, numărul cămășilor de zale contemporane trebuie să fi fost destul de redus. Cămașa de la Ciumești se prezintă însă ca un tip evoluat de zale, la care s-a ajuns, foarte probabil, ca urmare a numeroase încercări, deoarece există deosebiri substanțiale între ea și o zale simplă, (Pl. XVI) la care obișnuit verigile sînt îmbinate în formă de plasă. Fără îndoială că meșterul respectiv a avut în față un model și o tradiție, mai mult sau mai puțin îndelungată, a unor ateliere specializate în făurirea unor astfel de produse, pentru că altfel nu ne putem explica apariția singulară a unei zale atît de ingenios și meșteșugit executată.

Cnemidele nu pun probleme tehnice de execuție, ele fiind lucrate după procedee tehnice bine cunoscute, cu mult mai devreme.

Dorim să semnalăm doar strădania pe care a depus-o meșterul de a le executa perfect mulate pe musculatura și osatura picioarelor, mergînd pînă la amănuntul anatomic de a reda perfect în relief ductul venelor ce se evidențiază în mod curent la cei care fac eforturi fizice (Pl XIII). Ele au fost lucrate dintr-un bronz de foarte bună calitate, cu mult staniu, de aceea au o patină nobilă și își păstrează elasticitatea inițială pînă astăzi.

Vîrful de lance a fost forjat după procedeele frecvente în acea vreme, astfel că semnalăm doar amănuntul că mînerul din lemn, pe baza segmentilor de cercuri concentrice păstrate, a fost determinat a fi din stejar, probabil fiert, sau călit în foc, pentru a-i asigura duritatea și elasticitatea necesară unei lănci ușoare de aruncat la distanță, cum este exemplarul de la Ciumești (Fig. 4).

Fig. 4. Luptător italic, înarmat cu : platoșă, coif, scut, sulită și cnemide.

Abb. 4. Italischer Krieger, gerüstet mit: Panzer, Schild, Lanze und Beinschienen.

Desigur că analizele chimice ori röntgenografice ce se vor efectua în curînd vor furniza noi date și observații, ce vor completa, sau poate chiar infirma unele observații tehnice făcute de noi.

Atelierele de prelucrare și încadrarea cronologică. Observațiile tehnice semnalate mai sus, din care rezultă că la făurirea pieselor descrise au fost folosite procedee tehnice complexe, ba chiar și unele inovații, exclud de la început ipoteza că ele au fost lucrate de un meșter oarecare stabilit la „curtea” unui „principe” sau conducător celt, la comanda acestuia.

Fig. 5. Luptător grec punîndu-și cnemidele.

Abb. 5. Grieschischer Krieger beim Anlegen der Beinschienen.

Toate observațiile înregistrate pledează în favoarea ipotezei că ele au fost lucrate de meșteri cu o înaltă calificare tehnică, în ateliere stabile, cu o veche și bogată experiență, în care pe lîngă o tradiție moștenită din tată în fiu, au fost folosite și inovații și concepții noi de executare tehnică, față de analogiile contemporane. Pentru a stabili cu aproximație atelierele în care au fost lucrate coiful, cămașa de zale și cnemidele de la Ciumești, este însă necesară întocmirea unor liste exhaustive ale localităților unde s-au făcut descoperiri similare, pentru a preciza aria lor de răspîndire și eventual centrele de producție, reluîndu-se

tipologice, tehnice, stilistice, cronologice etc., ceea ce ar depăși cu mult cadrul studiului nostru, în care, după cum am mai amintit, dorim în primul rînd să semnalăm specialiștilor această importantă descoperire. Vom încerca totuși să schițăm cadrul cronologic și eventual, sub formă de ipoteză de lucru, centrul principal și inițial de producție.

În Europa, regiunea cu cele mai numeroase descoperiri de coifuri din fier, printre care se înscriu și cele mai vechi exemplare, este Italia. Urmărind aria lor de răspîndire ⁷ rezultă că majoritatea apar în mediu etrusc, sau, sub directă influență culturală a lor. La romani, după cum precizează Plutarch (*Camillus* XL), abia în

7. Fr. v. Lipperheide, *Antike Helme*, München. 1896, p. 224, nr. 363, p. 227, nr. 530 etc.; J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie*, II, 3, p. 1156 sq.; L. Couitil, *Les casques Proto Etrusques, Etrusques et Gaulois*, Grand, 1914, p. 18 sq.; p. 23 sq.; E. v. Mercklin, loc. cit., P. Couissin, op. cit., p. 260 sq.; E. Kukahn, *Der Griechische Helm*, Marburg-Lahn, 1936, p. 29 sq. și p.

cursul sec. IV î.e.n., Camillus introduce coiful de fier în cadrul armatei, ceea ce însă nu exclude folosirea lor sporadică și mai devreme. Din relatarea lui Plutarch trebuie reținut doar faptul că abia în cursul sec. IV î.e.n. s-a ajuns la o producție a coifurilor din fier care să poată acoperi, măcar parțial, cerințele masive pentru aprovizionarea unei armate numeroase. Descoperirile arheologice făcute pînă acum par să confirme această relatare, deoarece o bună parte dintre coifurile de fier, produse în atelierele italiice, pot fi datate cu precădere în acest secol. Semnificativ, și se pare că nu lipsit de o oarecare importanță, este faptul că cele mai reprezentative descoperiri de coifuri din fier, produse în aceste ateliere, sînt coifuri de paradă, ca și cel de la Ciumești, care foarte probabil au fost făurite la comanda specială a unor războinici marcanti, ori comandanți de oști. Placarea lor cu foițe de aur sau bronz, pe care sînt redată diferite motive ornamentale (Amfreville, Canossa, Filotrano, Umbria, Apahida etc) ori cizelarea aceluiași motive ornamentale direct pe fierul coifului (Silivaș), în stilul La Tène au determinat pe majoritatea erudiților ce s-au ocupat cu ele să le atribuie celților. Fără îndoială că preferința celților pentru produsele împodobite în stilul Latène, și rolul precumpănitor pe care l-au avut la difuzarea acestora pe spații întinse, nu poate fi tăgăduit, dar, a rămas încă neelucidată satisfăcător problema unde a apărut acest stil și care erau principalele ateliere de producție. Se pare că un rol mult mai mare decît le-a fost recunoscut pînă acum, l-au avut orașele etrusce din nordul Italiei, ocupate și stăpînite timp îndelungat de către celți. Nu întîmplător sublinia P. Jacobsthal, referindu-se la coifurile din grupa B, că ele sînt rezultatul unei colaborări dintre meșterii etruști și celți, dintr-un atelier italic ⁸. Această colaborare ar putea fi paralelizată cu cea realizată între atelierele grecești de pe litoralul nordic al Mării Negre și sciți. Făurirea numeroaselor produse în „stilul animalier scitic” ⁹, după gustul și la cerința sciților, în atelierele respective, le-au asigurat acestora o activitate rodnică și creatoare timp îndelungat, fenomen ce pare să fi fost cel puțin în

37 sq.; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 116 sq.; R. Lantier. *An Italo-Celtic Helmet*, in *Proc. Preh. Soc.*, NS. XXI, 1955, p. 228 sq.; W. Krämer, *Das keltische Gräberfeld von Nebringen*, Stuttgart, 1964, p. 14 sq.

8. P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 118.

9. Pentru principalele teorii și bibliografia referitoare la originea stilului animalier scrie cf. Ff. Hancăr *Die Skythen als Forschungsproblem*, in *Reinecke Festschrift*, 1950, p. 74 sq.; N. L. Tchlenova, *L'art animalier de l'époque scythique en Sibirie et en Pontide*, în *Att del VI Congresso Int.*, III, Roma, 1966, p. 383 sq.

parte similar și în ce privește atelierile etrusce ¹⁰. Aceasta nu înseamnă că meșterii celți, odată familiarizați cu diferitele procedee tehnice, unele noi și dificile pentru ei, nu au început să prelucereze o serie întreagă de produse, în special din fier, după noile metode, pe gustul lor, mai ales că aveau și ei o bogată și variată experiență moștenită de la înaintași. Era însă o mare diferență între oppidumurile celtice, cu un pregnant caracter hallstattian și înfloritoare orașe-colonii etrusce pe care le cuceresc celții odată cu pătrunderea lor în Italia. Această diferență este oglindită destul de grăitor și în calitatea și compoziția pieselor ce alcătuiesc frecvent inventarul mormintelor celtice din nordul Italiei, în contrast evident cu inventarul contemporan al mormintelor celtice din alte regiuni ale Europei. Una dintre trăsăturile specifice cimitirelor celtice din această vreme este prezența unui număr mare de arme ca inventar al mormintelor, ceea ce oglindește caracterul lor războinic. Acest caracter permanent războinic al celților este relevat și subliniat în repetate rânduri de scriitorii antici (Polybiu, Strabo, Plutarch, Titus Livius etc.), care ne relatează despre numeroasele expediții întreprinse, nu numai în Italia, ci și în alte regiuni ale Europei. Interesant este că pe măsură ce se stabilizează în regiunile cucerite, și deci predomină alte preocupări și ocupații, numărul armelor scade treptat în cimitirele celtice. Coifurile italice apar deseori ca inventar funerar în cimitirele atribuite celților (Dovadola, Canossa, Montefortino, Filotrano, Giubiasco, San Ginesio etc.), fiind în multe cazuri însoțite și de cnemide (Dovadola etc) ¹¹. Datarea acestor cimitire și în special a coifurilor la sfârșitul sec. V î.e.n. și mai ales în cursul sec. IV î.e.n. a determinat pe unii erudiți să tragă concluzia că imitarea coifurilor italice, în atelierile celtice, a început încă în sec. IV î.e.n. ¹².

10. Influența etruscă asupra celților este în general recunoscută în literatura de specialitate, cf. A. Bertrand — S. Reinach. *Les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube*, Paris, 1895, p. 169 sq.; Paribeni, în *Ausonia*, II, 1907, p. 281 sq.; P. Bienkowski, *Die Darstellungen der Galier in der hellenistischen Kunst*, Wien, 1908, p. 79 sq.; J. Déchelette, *op. cit.*, II, p. 20 sq.; P. Couissin, *Les armes Gauloises sur les monuments Etrusques*, în *RA.*, 29, 1929, p. 235 sq. p. 266 sq.; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 16 sq., 84, 104, 118 sq., 139.; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1961., n. 33 G. A. Mansuetti, *Problemi storici della civiltà gallica in Italia*, în *Hommages à A. Grenier*, III, Bruxelles, 1962, p. 1067 sq.; M. Chassigny, *De certaines traits de l'iconographie gauloise et gallo-romaine qui paraissent avoir été empruntés aux Etrusques*, în *Atti del VI Congrso Int*, Roma, III, p. 406 sq.

11. J. Déchelette, *op. cit.*, II, 3, p. 1156 sq.; A. Negrioli, în *Not. Scavi*, II, 1926, p. 26 sq.; P. Couissin, în *RA.*, 26, 1927, p. 43 sq.; idem, *Les armes Romaines*, p. 260 sq.; P. Reinecke, în *WPZ*, 1940, p. 51 sq.; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 115.

12. J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1164.; P. Couissin, *loc. cit.*, P. Reinecke, *op. cit.*, p. 52; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 118.

Relatările scriitorilor antici despre coifurile celților sînt puține și neprecise. Astfel, Silius Italicus (Pun. I. 624, IV, 213) amintește că Senonii din Galia Cisalpină purtau coifuri (*galeae Senonum*), dar tot el atribuie coifurile conice ligurilor (I. 627). Plinius (Hist. nat. XXXII, 11, 23) spune că celții își ornamentau coifurile cu coral, iar Diodor (Bibl. V. 30) vorbind despre armele celților și referindu-se la coifuri semnalează că pe unele dintre ele sînt fixate coarne, pe altele păsări, ori animale, sau proeminente foarte mari, dîndu-le celor ce le folosesc o impresie foarte mare despre ei. În schimb, alți

Fig. 6 Falera dacică de argint de la Surcea (după N. Fettich).

Abb. 6 Dakische Phalere aus Silber, von Surcea (nach. N. Fettich).

autori, care vorbesc despre celții ce au atacat Roma sau Grecia, spun că ei nu aveau arme defensive în afară de scut (Pausanias, X, 21, 2; Dionisios din Halicarnas, XIV, 9; Plutarch, *Camillus*, XL, etc.). Desigur cea mai importantă relatare rămîne cea a lui Diodor, mai ales pentru coiful nostru de la Ciunești, care e împodobit cu o pasăre. Se pare că împodobirea acestor coifuri cu diferite reprezentări figurative nu a fost condiționată numai de semeția firească a unor luptători, ori de dorința de a insufla frică dușmanilor, ci foarte probabil și pentru semnificația lor simbolico-religioasă, mai ales că unele dintre aceste reprezentări (păsări, mistreți, lupi, coarne, etc.) erau și atributele unor divinități celtice. Avînd în vedere organizarea lor militară pe clanuri și triburi, pare firesc ca aceste reprezentări să simbolizeze animale sfinte, care inițial erau probabil totemul clanului ori tribului și bine înțeles, dreptul de a-l purta pe coif îl avea doar șeful respectiv. Sugestiv în această privință este cunoscuta scenă de pe vasul de la Gundestrup, (Pl. XV), unde în fața unei procesiuni religioase la care participă războinici înarmați, patru personaje călare poartă pe cap coifuri împodobite cu diferite reprezentări: pasăre, lup, coarne și roata solară, iar al cincilea războinic ce conduce un grup de gorniști are un coif împodobit cu un mistreț¹³. Celelalte scene de pe același vas ilustrează legende mito-

13. Pornind de la aceasta reprezentare credem că nu ar fi exclus ca unele figurine de bronz ce reprezintă mistreți și care au fost descoperite izolat în diferite localități: Lunca-Grind (R. S. România), Băta (R. P. Ungaria), Drazickv (R. S. Cehoslovacia), Salzburg-Rainberg (Austria), să fi fost fixate pe calota unor coifuri cf. J. Filip, *Keltové ve strední Evrope*, Praha, 1956, p. 244 sq. fig. 91 și 93; idem, *Die keltische Zivilisation*, p. 64, fig. 14. D. Popescu, *Celtii*, în, *Istoria României*, I, București, 1960, p. 234, fig. 55; E. Bónis, *Die Kelten*, în, *Archäologische Funde in Ungarn*, Budapest, 1956, p. 164. Fiind descoperiri izolate datarea lor este nesigură, dar exemplarul de la Drazickv (Tâbor) ar putea fi pus în legătură cu mormîntul celtic din sec. IV î.e.n. găsit în aceeași localitate cf. J. Filip, *Keltové*, p. 161, pl. X. Figurina mistrețului de bronz de la Mezek (R. P. Bulgaria) deși se datează în sec. IV î.e.n. este probabil o lucrare grecească, cf. B. Filow, în, *Bull. Arch. Bulg.*, XI, 1937, p. 110, fig. 34; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 151, pl. 260 g. Pentru alte reprezentări de mistreți pe un coif corintic, cf. F. J. Hassel, în, *JRGZM*, 10, 1963, p. 190 sq., pl. 29.

Descoperirea recentă (august 1967) a unor monete dacice pe a căror revers este redat un luptător călare ce poartă pe cap un coif cu mistreț și în mîna stîngă un scut cu umbo și nervură mediană (fig. 7), sprijină suplimentar această ipoteză. Monetele provin dintr-un mare tezaur monetar dacic (729 monete) descoperit la Șilindia, raion Ineu, ce se datează cu precădere în sec. III î.e.n. Mulțumim și pe această cale colegului Egon Dörner, de la Muzeul regional Arad, pentru permisiunea de a le publica. Tezaurul va fi publicat integral de E. Chirilă și colaboratorii.

Sursa celtică de inspirație (coiful cu mistreț, ori alte animale totemice ca: păsări, ciini etc., prezentate sub formă de stîndard, fig. 8), este

logice și în special diferite divinătați celtice, cu atributele lor. Majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de acest vas, sprijinindu-se pe diferite argumente și analogii, se pronunță pentru o datare ce variază între sec. II î.e.n. și sec. III e.n.¹⁴.

firească la acea dată deoarece meșterul argintar dac, care l-a redat în stil propriu, diferit de cel celtic, le-a văzut la luptătorii celți, ce au introdus aici, printre altele, și coifurile împodobite cu animale. Nu ar fi exclus ca și unii fruntași daci, să fi purtat astfel de coifuri (provenite din pradă de război, ori imitate), după cum, în sec. II î.e.n. le-au purtat și cimbrii (cf. Plutarch, *Marius*, 25). Obiceiul s-a păstrat la populațiile germanice până în sec. VII e.n., cum o dovedește matrița de bronz descoperită la Torslunda (Suedia) pe care sînt reprezentanți doi luptători ce poartă pe cap coifuri împodobite cu mistreț (cf. W. Holmsquist, în *Kelten und Germanen in heidnischer Zeit*, Baden-Baden, 1964, p. 213, fig. 24).

14 Pentru vasul de cult de la Gundestrup există o vastă literatură. Amintim doar cîteva lucrări speciale: S. Müller, *Le grand vase de Gundestrup en Jutland*, în *Nordiske Fortidsminder*, I, H. 2, 1892, p. 62 sq. (scena amintită la pl. VI.); Fr. Drexel, *Über den Silberkessel von Gundestrup*, în *JAI*, XXX, 1915, p. 1 sq.; P. Reinecke, *Antremont und Gundestrup*, în *PZ*, XXXIV—V, 1949-50, p. 361 sq.; S. D. Laet — P. Lambrecht, *Traces du culte de Mithras sur le chaudron de Gundestrup*, în *Congrès International*, Zürich, 1950, p. 304 sq.; O. Klindt-Jensen *The Gundestrup Bowl; A Reassessment*, în *Antiquity*, XXXIII, 1959, p. 161 sq.; idem, *Le chaudron de Gundestrup. Relations entre la Gaule et l'Italie du Nord*, în *Analecta Romana*, I, Roma, 1960, p. 45 sq.; H. Narling-Christensen, *Beitrag zur Frage der Datierung und Provenienz des grossen Silberkessels von Gundestrup*, în *Festschrift Fr. Fremesrsdorf*, 1960, p. 257 sq.; J. Bayet, în *Hommages à A. Grenier*, I, 1962, p. 244 sq.; J. Hatt, *A la recherche de la religion Gauloise. Essai de reconstitution d'une Mythologie*, în *Archaeologia*, 9, Paris, 1965, p. 10 sq.; F. Le Roux, *Archeologie et historie des religions à propos du chaudron de Gundestrup*, în *Celticum*, 12, 1965, p. 385 sq.

Se pare că există chiar pe vasul de la Gundestrup elemente care ar pleda în favoarea unei datări mai timpurii. De pildă colierele, dintre care unele ornamentate (cf. S. Müller, *op. cit.*, pl. XII—XIV), ce reprezintă tipuri vechi, fiind similare cu diadema de aur de la Vix, ori cu brățara de aur de la Reinheim, ori cu alte coliere din Latène B cf. R. Joffroy, *Le trésor de Vix*, Paris, 1954, J. Filip, *Die keltische Zivilization*, pl. XI; J. Keler, *Das keltische Fürstengrab von Reinheim*, I, Mainz, 1965, p. 333, pl. 12, 3; R. Giessler — G. Kraft, în *32 Ber. RGK*, p. 27, fig. 3, 10; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 122 sq. Falerele de pe hamurile cailor sînt de asemenea vechi, precum și pîntenii care apar la celți destul de timpuriu (cf. J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1202 sq.), iar coifurile și scuturile sînt sigur mai vechi decît primele secole ale erei noastre. (Cf. P. Couissin, în *RA*, 29, 1929, p. 260 sq. 164—167, 180). Pentru reprezentările de animale fantastice, sursa de inspirație, etruscă, scitică, ori tracică (acceptînd datarea în sec. I—II e.n.), era prea îndepărtată, iar cea contemporană, romană, sau germanică, era cu totul diferită (cf. J. Werner, *Das Auskommen von Bild und Schrift in Nordeuropa*, München, 1966, p. 5 sq.). Probabil că făurirea vasului de la Gundestrup s-a efectuat mult mai devreme, cînd meșterul făurar avea în față surse de inspirație, dar mai ales cînd influența „orientală” etruscă, scitică, sau tracică în urma contactului

sau chiar a conviețuirii cu aceste populații, s-a exercitat și asupra altor produse celtice, ce au dat naștere așa-numitului „stil celtic oriental” (cf. P. Reinecke, *PZ*, 34—5, p. 365 sq.; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 156 sq.). O. Klindt-Jensen, *Archaische Stilzüge in der keltischen Spätlatènezeit*, în *Ber. V Kongress-Hamburg*, p. 473 sq.; atrage atenția că pe vasul de la Gundestrup sînt multe resturi stilistice arhaice ce ar trebui studiate.

Fără a analiza mai îndeaproape similitudinea ce există între animalele redată pe vasul de la Gundestrup și numeroasele descoperiri tracice ori „traco-persane” din zona Dunării de Jos, vom aminti doar cîteva dintre cele mai semnificative: Aqihiol, Poiana-Coțofenești. Porțile de Fier, Dobolii de Jos, Craiova, Medgidia, Băiceni, jud. Dolj Brădești (România), Brezovo, Panaqhiuriste, Rădăuene, Bedniakovo, Lovec, Galice, Lukavit, Duvanlij, Mezek, (Bulgaria), cf. I. Nestor, *Ber. RKG*, 1933, p. 147 sq.; S. Schmidt, în *PZ*, 1927, p. 1 sq.; K. Malkina, în *PZ*, 1928, p. 177 sq.; I. Andrieșescu în *Revista de preistorie și antichități*, I. 1937, pl. VII—X, XIII—XVI; V. Criessmaier în *Wiener Beitr. zur Kunst-u. Kulturgeschichte Asiens*, IX, 1936, p. 49 sq.; P. Jacobsthal, *op. cit.*, pl. 225, 226; D. Berciu în *SCIV*, X, 1959, p. 25 sq.; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, Buc. 1966, p. 280 sq. pl. XXII—XXV și XXXI—XXXIII; idem, în *Bull. Inst. Arch.*, 6, London, 1967, p. 87 sq.; V. Părvan, *Dacia*, București, 1967, fig. 50—55, 104 și pl. III—IV (color); B. Filow, *Denkmäler der thrakischen Kunst*, în *Röm. Mitt. Arch. Inst.*, XXXII, 1917, p. 22 sq.; idem, *ESA*, IX, 1934, p. 197 sq.; idem, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia, 1934, p. 190 sq., idem, *Bull. Arch. Bulg.* IX, 1937, p. 107 sq.; B. Filow și I. Welkow, în *Bull. Arch. Bulg.* VII, 1919—20, p. 147 sq.; I. Welkow, în *Bull. Arch. Bulg.*, VIII, 1934, p. 18 sq.; N. Fettich, în *Arch. Hung.* XV, 1934, p. 36 sq și 36 sq.; idem, în *Acta Arch. Hung.* III, 1953, p. 141 sq.; A. P. Mantevici, în *Acta Arch. Hung.*, IX, 1958, p. 315 sq.; idem, în *Bull. Arch. Bulg.* XX, 1959, p. 57 sq.; D. Zontschew, în *Altertum*, III, 3, 1957 p. 151 sq. Datarea acestor descoperiri în sec. V—IV î.e.n. este unanim recunoscută. Deoarece recent S. De Laet-P. Lambrechts și H. Norling-Christensen, consideră scena de pe medalionul vasului de la Gundestrup (S. Müller, *op. cit.*, pl. XIV/2), ca o influență a cultului lui Mithras, ce ar pleda pentru datarea vasului în sec. III î.e.n. dorim să atragem atenția în mod expres că ea redă foarte probabil vinarea unui *bour*. Tot o scenă de vînătoare de *bour* este redată și pe planșa VII. Pentru analogii vezi coiful de aur de la Poiana-Coțofenești (I. Andrieșescu, *loc. cit.* și P. Jacobsthal, *op. cit.*, pl. 225) scutul de la Piatra Roșie (Cf. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 119 sq. fig. 39—40, unde în afară de bourul din figura centrală, pe o friză este redat și un grifon. Pentru importanța vînării bourilor, cf. Căesar, *De bello Gallico*, VI, 28. Tot la Piatra Roșie s-a găsit bustul de bronz al zeiței dacice *Bendis*, cu brațele ridicate ca divinitățile de pe vasul de la Gundestrup (cf. C. Daicoviciu, *op. cit.* p. 117, fig. 37—38 și H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 75 sq. fig. 42). O divinitate feminină similară este reprezentată pe placa de la Waldalgesheim din sec. IV. î.e.n. (cf. P. Jacobsthal, în *PZ*, 1934, fig. 56; J. Moreau, *op. cit.* pl. 32 și reconstituirea la J. Filip, *Die keltische Zivilisation*, fig. 22/1). Probabil tot divinități feminine reprezintă și măștile de la Schwarzenbach, Horovicky, Rynkely-Kar, ori cele de pe fibulele dacice cu mască de la Vălenii de Munte (cf. J. Filip, *loc. cit.*; idem, *Keltové*, pl. VI; S. Müller, *op. cit.* fig. 9; P. Reinecke, în *PZ*, 1950, p. 365 sq.; K. Horedt, în *Dacia*, 11—12, p. 267, fig. 3). Analogiile cu placa de ar-

gint de la Cioara (azi Săliște, raionul Orăștie) și Stupava, au fost subliniate de E. Petersen, în *AE.*, 1893, p. 199 și Fr. Drexel, P. Reinecke și T. Powell. Și alte reprezentări de pe vasul de la Gundestrup își găsesc analogii în mediul traco-dacic. De pildă, șarpele marin (S. Müller, *op. cit.* p. X; descris de Plinius, H. N., IX, 27 și XXXII, 17, cf. E. Pottin, *Draco*, în *Darember-Saglio*, II, 1, p. 413, A. Grenier, *Les Gaulois*, Paris, 1945, p. 279 sq.) îl găsim stilizat pe placa de la Garcinovo (B. Filow, *ESA*, IX, fig. 2—3), iar trîmbițele cu capete de *dracones* (Pl. VI) sînt foarte asemănătoare cu stindardele dacice de pe columna lui Traian (cf. V. Pârvan, *Dacia*, Cambridge, 1928, pl. 14). Diferitele animale sălbatice ori fantastice ca: leiuri, cerbi, bouri, hiene, lupi, mistreți, grifoni, căluți de mare, șerpi, păsări etc. apar frecvent în repertoriul figurativ al produselor din aur și argint tracice, ori la produsele împodobite în „stilul animalier scitic”. Influența stilului animalier „traco-scitic” asupra stilului Latene celtic și chiar ipoteza că vasul de la Gundestrup a fost executat într-un atelier situat la Dunărea de Mijloc, ori chiar în Dacia, au fost subliniate în repetate rânduri (cf. Fr. Drexel, *op. cit.* p. 8 sq., P. Jacobsthal, *op. cit.* p. 35 și 156 sq.; P. Reinecke în *PZ*, 1950, p. 365 sq.; C. Daicoviciu, în *Ist. Rom.*, I. 1960, p. 325; T. G. E. Powell, *op. cit.* p. 168; idem, în *Acta Mus. Prag.*, XX, 1966, p. 133 sq.).

Problema stabilirii atelierului în care a fost lucrat acest vas este însă condițională de datarea lui. Pornind de la argumente diferite, cercetătorii care au studiat acest vas, au propus datări ce se eșalonează între sec. II î.e.n. și III e.n. (F. C. Hawkes și P. Reinecke, sec. II î.e.n. Fr. Drexel, P. Jacobsthal și A. Grenier, sec. I î.e.n., S. De Laet-P. Lambrechts, și H. Norling-Christersen, sec. III e.n.) Unii dintre acești eruditi, atribuie făurirea vasului scordiscilor, de la care l-ar fi jefuit cimbrii ducîndu-l în nord. Într-adevăr, Athenaios (VI, 25 p. 234) ne relatează că: „...scordiscii nu introduc aurul în țara lor, argintul însă cînd jefuiesc alte ținuturi și le păgubesc, nu-l duc cu vederea”, sau în alt loc „Ei au refuzat aurul și nu-l aduc în țara lor, pentru că din pricina lui înduraseră multe neplăceri. În schimb, se folosesc de argint și, pentru a-l obține săvîrșesc multe grozăvii”. Lipsa obiectelor de podobă sau a vaselor de argint, la scordisci și în general la celți, dovedește însă că ei nu erau familiarizați, sau poate că nu preferau bijuteriile de argint (excepție fac emisiunile monetare cf. G. Behrens, în *PZ*, 1950, p. 336 sq.; J. Moreau, *op. cit.* p. 92 sq. și bibliografia de la p. 264). În schimb, sînt cunoscute numeroasele tezaure de argint dacogetice, sau tracice, la care se adaugă numărul mare de tezaure și descoperiri monetare ce ilustrează preferința acestora pentru argint, precum și măiestria cu care știu să-l prelucreză într-un stil propriu, diferit de cel celtic. Dacă descoperirile sud tracice sau „traco-persane” de argint pot fi datate spre sfîrșitul sec. V dar mai ales în sec. IV î.e.n., în schimb la tezaurele geto-dacice ar trebui revizuită datarea unora dintre ele, căci o serie întregă de obiecte din argint, executate exclusiv prin ciocănire, cum ar fi: fibulele de tip tracic sau Certosa, fibulele cu nodule (inspirate după cele de tip Vače), fibulele cu mască, brățările și colierele torsionate, lanțurile împletite etc. trebuie să fie cu mult mai vechi decît data îngropării lor (sec. II—I î.e.n.), deoarece la acea dată meșterii daco-geți nu mai puteau avea în față modelul după care s-ar fi putut inspira. Folosirea îndelungată a acestor bijuterii, ce aveau valoare intrinsecă, pînă la data îngropării lor, explică și anacronismul cronologic al apariției lor, împreună cu piese de factură mai recentă (fibule de tip Neuheim etc.), sau chiar cu monete republicane romane.

O altă reprezentare a unui călăreț ce poartă coif împodobit cu o pasăre de data aceasta cu aripile desfășurate, este redată pe falera de argint de la Surcea¹⁵. (Fig. 6) De asemenea capul de bronz al unui celt (?) cu coif și pasăre pe el, de la Avignon¹⁶.

Făurirea vasului de la Gundestrup într-un atelier celto-liguric sau celto-dunărean, situat la Dunărea de Mijloc, cum înclină să creadă majoritatea cercetătorilor, ar fi o excepție printre puținele produse de argint din zona respectivă. La Dunărea de Jos însă, mai ales în sec. IV î.e.n., funcționau ateliere foarte productive în care au fost făurite numeroase produse de argint, ce erau împodobite cu figuri umane, ori animale sălbatice sau fantastice, într-un stil propriu, deosebit de cel scitic nord-pontic sau celtic. Pornind de la analogiile prezentate mai sus noi credem că cea mai plauzibilă ipoteză este aceea, că vasul de la Gundestrup a fost executat de un meșter grec, originar dintr-o cetate de pe malul vestic al Mării Negre, care era „specializat” în prelucrarea produselor de argint în stilul „traco-persan”. Probabil că el a fost luat prizonier cu ocazia uneia dintre repetatele expediții ale triburilor celte în Balcani (298—278 î.e.n.) și dus undeva în Europa centrală unde la comanda și după gustul celților, a făurit, în stilul propriu adus de acasă, acest vas de cult, ce ilustrează o adevărată „epopee” a divinităților și triburilor celte. Primele triburi celte pătrund în Haemus la 293—297 î.e.n. după cum relatează Seneca, *Not. quest.*, III, 11, 2.; Plinius, *H.N.* XXXI, 35; Pausanias, X, 19,5 (cf. A. Piatkowski, *Considerații asupra cronologiei invaziei celte în Balcani*, în *St. Cl.*, II, 1960, p. 198 sq.). Un alt episod interesant, relatat de Iustin (XXV. 2—3), arată că Brennus, probabil înainte de a pleca în Grecia, dorind eventual să aibă libertate de acțiune, „... pe cei care îi lăsase să apere hotarele neamului lor, ca să nu pară că numai ei stau degeaba, au înarmat 15.000 pedestrași și 3.000 călăreți, care au pus pe fugă trupele geților și tribalilor”. După moartea lui Brennus la Delphi, în anul 278 (Iustin, XXXII, 3,6) și destrămarea coaliției triburilor celte, care s-au împrăștiat în diferite părți (unii au rămas în Tracia, înființând statul de la Tylis, alții au plecat în Asia, ori s-au așezat în Iliria și Pannonia), cîteva triburi, printre care tectosagii, s-au întors pe drumul pe care au venit, în Gallia (Strabo, IV, 188 și Iustin XXXII, 3. 9, 12). Din acest neam numeros (după Strabo, XII, 51, cuprindea 12 triburi), în drum spre Tolosa se pare că un grup s-a oprit pe pămînturile fertile de lângă pădurea Herciniană, unde îi găsește Caesar (*De bello Gallico*, VI, 24). Probabil la acestea din urmă s-a pripășit meșterul grec făuritorul vasului de la Gundestrup. Ne-am oprit asupra tectosagiilor, deoarece Iustin (XXXII, 3, 9—10) relatează că la porunca haruspiciilor (druizilor), pentru a scăpa de o epidemie de ciumă, au aruncat în lacul Tolosa aurul și argintul jefuit din templul de la Delphi, ori din alte expediții războinice, pe care mult mai târziu (106 î.e.n.) l-ar fi ridicat consulul Silvius Caepio (cf. și Strabo, IV, 188). Importanța acestei relații constă în faptul, că tectosagii aveau obiceiul de a dăruii zeilor, ca ofrandă, cu ocazia anumitor evenimente importante, obiecte prețioase, aruncându-le în lacuri sau iazuri. Nu ar fi exclus, ca ecoul acțiunii tectosagiilor de la Tolosa, sau a unui alt eveniment similar, să fi provocat aruncarea acestui vas considerat în momentul respectiv ca nefast, în turbăriile de la Gundestrup.

15. Pentru falera de la Surcea cf. N. Fettich, *Archäologische*

Beitrage zur Geschichte der sarmatrisch-dakischen Beziehungen, în, *Acta Arch. Hung.* III, 1953, p. 128 sq. fig 1 și pl. XVI—XVII. Menționăm însă că schița prezentată la fig. 1 nu redă exact reprezentarea de pe fală (cf. pl. XVI—XVII), căci luptătorul are pe cap un coif cu pasăre și nu simple plete de care se agață pasărea. N. Fettich pornind de la unele păreri mai vechi (M.I. Rostowzew, în *Recueil Kondakov*, Prague, 1926 p. 239 sq.; I. Harmatta, *Studies on the history of the Sarmatians*, Budapest, 1950, p. 29 sq.), încearcă să demonstreze că toreutica dacică ar fi influențată de sarmați prin intermediul atelierelor grecești din Olbia, dar chiar datarea analogiilor pe care le prezintă infirmă ipoteza sa de lucru, deși chiar autorul admite datarea lor în sec. III î.e.n. (pentru datarea unor analogii în sec. IV—III î.e.n. cf. I.P. Zasekaia, în, *Arch. Sbornik*, Leningrad, VII, 1965 p. 28 sq.). După cum a demonstrat Z. Székely (*SCIV*, 1955, p. 345) și D. Popescu (*Acta Arch. Hung.* IX, 1958, p. 357 sq.; idem, în, *Dacia*, NS, II, 1958, p. 197 sq.), unele piese din tezaurul de la Surcea considerate de N. Fettich, ca „falere” sînt în realitate bază de picioare de la cupe similare celor găsite la Sîncrăieni. Interesant este că în cimitirele sarmatice din U.R.S.S. ori din Cîmpia Tisei, nu apar produse de argint similare celor din tezaurele dacice care să justifice o influență sarmatică asupra toreuticii dacice, ci dimpotrivă, alît la unele produse de metal, cît mai ales în ceramica din cimitirele sarmatice din Cîmpia Tisei se constată, o puternică influență dacică. Pentru fibulele cu mască cf. K. Horedt, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 265 sq.; D. Popescu, *Acta Arch. Hung.*, loc. cit., A Manzewitsch, în, *Acta Arch. Hung.*, 1958, p. 330 sq. și observațiile foarte judicioase ale lui P. Reinecke *WPZ*, 1949—1950, p. 363 sq. asupra stilului „celtic”. Influența coloniilor grecești de pe litoralul Mării Negre (Olbia, Histria, Callatis etc.), s-a exercitat direct asupra dacilor și tracilor din vecinătate, fără intermediul sarmaților nord pontici. Chiar călărețul de pe fală de la Surcea pare să fie inspirat de pe monetele lui Filip II (359—336), găsindu-l redat și pe monetele dacice din sec. III—II î.e.n. (cf. K. Pink *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în, *Diss. Pann.*, II, 15, 1939, p. 28 sq. pl. I, 1—12; I. Winkler, *Les monnaies des Daces et des Gètes*, în, *Num. Sbornik*, V. Praha, 1959, p. 13 sq. pl. I, 1—4, 9; E. Chirilă, *Der dakische Münzschatz von Crișeni-Bercheș*, în, *Dacia* NS, IX, 1965, p. 185 sq.). Tezaurul de la Surcea reprezintă de fapt averea unui meșter argintar dac, după cum o dovedesc cele șase nicovale (sau poate stanțe pentru baterea monedelor?). La executarea falerei de la Surcea, trebuie să admitem pe lîngă o influență elenistică și una celtică, după cum ne-ar indica-o coiful cu pasăre purtat de luptătorul reprezentat pe ea. Avînd în vedere sursa de inspirație, data cea mai plauzibilă pentru executarea acestei falere pare să fie sec. III î.e.n., cînd se putea exercita și influența celtică amintită. Considerăm că data propusă de Z. Székely, pentru îngroparea acestui tezaur în sec. II î.e.n. este cea mai plauzibilă.

16. S. Reinach, *Repertoire de la statuire Greque et Romaine*, IV, Paris, 1910, p. 535, fig. 7. Asupra datării acestei piese nu ne putem pronunța, dar, se pare că este cea mai recentă reprezentare celtică a unui coif cu pasăre.

Coiful de la Ciumești este, după cunoștințele noastre, prima descoperire arheologică ce vine să confirme relatările lui Diodor, ori reprezentările de pe vasul de la Gundestrup, falera de la Surcea etc., oferindu-ne posibilitatea de a recunoaște cum arăta în realitate un astfel de coif. Ceea ce rămîne încă obscur și va fi greu de elucidat este rolul simbolic pe care l-a avut pasărea de pe acest coif, care, după cum a vrut să sugereze meșterul făurar, era principalul obiectiv ce trebuia să atragă atenția asupra posesorului său. În religia și mitologia celților păsările au avut un rol important. Divinația de pildă se făcea de către preoții celților, druizii, pe diferite păsări: corb, vultur etc.¹⁷. Interesantă este și relatarea lui Iustin (XXIV, 4,3—8) după care celții ar fi pătruns în Iliria, conduși de strigătul păsărilor. Reprezentările de pe situlele de la Vače, Certosa etc.¹⁸, ce ilustrează păsări zburind în fața unor grupuri înarmate de soldați, sau a unor procesiuni religioase etc., ar putea sugera idea că unele dintre legendele mitologice au fost eventual preluate, prin intermediul etruscilor, de la alte populații (iliri, traci, sigini etc.)¹⁹. Tot de la etrusci au preluat și augurii romani, și probabil și druizii celți, obiceiul de a ghici evenimentele după zborul păsărilor, precum și gîștele sfinte de pe Capitoliu, ale zeiței Iunona (Plutach, *Camilus*, XXVII), care la

17. Strabon, IV, 4, 6; Cicero, *De divinatione*, I, 15, 26—27. 41. 90. După Caesar, *De bello Gallico*, V, 12 la *Bretani gisca*, găina și iepurele erau tabu, cf. G. Dottin, *Manuel pour servir à l'étude de l'Antiquité Celtique*, Paris, 1915, p. 335 sq. 366 sq. Pentru importanța corbului în religia celților cf. A. Haggerty Proppe, *Les dieux au corbeau chez les celtes*, în *Rev. d'Hist. des Religions*, 1936, p. 242 sq.; R. Bloch, *Traditions celtiques dans l'histoire des premiers siècles de Rome*, în, *Mélanges J. Carcopino*, Paris, 1966, p. 125 sq.

18. B. Bertrand-S. Reinach, *op. cit.* p. 105 sq. fig. 68, 72; E. Staré, *Vače*, Ljubljana, 1955, p. 97; L. Laurenzi, *La civiltà villanoviana e le civiltà del ferro dell'Italia settentrionale e dell'Europa Centrale*, în, *Civiltà del ferro*, Bologna, 1960, p. 23. sq. pl. 10; O. H. Frey, *Der Beginn der Situlenkunst in Ostalpenraum*, în, *Germania*, 40, 1962, p. 60 sq.; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, p. XI sq.; J. Kostelic, K. Kromer, G. A. Mansueti, în, *Situlenkunst*, Wien u. München, 1964, p. XVII sqq.; pl. 2, 17, 32; G. Bernard Montaneri, *La specchio di bronzo della Galassina di Castelvetro e l'arte delle situle*, în, *Atti de VI Congr. Int. III*, 1966, p. 393 sq. Aceste situle sint atribuite în general etruscilor și ilirilor (veneti, reți).

19. Una dintre populațiile căreia nu i s-a acordat atenția cuvenită dar care se pare că a avut un rol istoric și economic important a fost cea a siginilor, care după Herodot și Strabo (cf. Weissbach, în, *RE*, II a 1—2, p. 2458; J. Markwart, *Die Sigynnen*, în, *Caucasica*, 10, 1923, p. 1sqq.), este sigur o populație venită din răsărit. Locuind la nord și la sud de Dunăre, pînă la Marea Adriatică și Liguria ei au fost treptat asimilați de populația locală traco-iliro-villanoviană. Metalurgia bronzului și în special a fierului a luat un avînt deosebit tocmai în această

etrusci corespundea zeiței Uni ²⁰. Chiar dacă în religia și mitologia popoarelor antice existau unele similitudini și împrumuturi, uneori reciproce, firești și explicabile pentru acea vreme, purtarea pe coiful de paradă a unei păsări, sau alt animal, pare să fi fost specifică mai ales celților. Cazul lui V. Corvus este cu totul izolat la romani. Din legenda referitoare la acest personaj, care a existat într-adevăr, deoarece cariera lui politică și militară a putut fi reconstituită ²¹, trebuie reținut în primul rând doar faptul că obiceiul de a purta o pasăre pe coif exista deja în cursul sec. IV î.e.n. Credința lui V. Corvus că purtând pe coif acest atribut al unei divinități ce l-a ajutat să obțină victoria împotriva războinicului celt poate fi explicată prin obiceiul frecvent la romani (semnalat în repetate rânduri de către scriitorii antici), de a prelua divinitățile, cu atributele lor, de la popoarele învinse. De fapt și acest caz ar pleda mai degrabă în favoarea ipotezei că luptătorul învins de V. Corvus avea pe coif un corb, deoarece este mult mai plauzibil ca în toiul luptei, în urma unei avarii, pasărea de metal desprinzându-se să-l fi rănit la ochi, sau i-a împiedicat vederea pentru o clipă (de care a profitat

vreme, iar contribuția siginilor la prelucrarea armelor, și în special a lăncilor de fier este oglindită nu numai prin numeroasele descoperiri arheologice, ci și prin folosirea glosei de sinigi ca sinonim cu lance de fier de către macedoneni (după Suidas) și ciprioți (după Herodot, Aristotel și Apolloniu din Rodos cf. O. Hoffmann, *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen, 1906, p. 68). Nu ar fi exclus ca macedonenii și ciprioții, folosind termenul de sinigi pentru un anumit tip de lance din fier, să indice astfel locul de proveniență al acestora, deși în Grecia lăncile de fier apar încă din sec. X î.e.n. (cf. H. Müller-Karpe, *JDAI*, 77, 1962, p. 63 sq.; V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenians and their Successors*, Oxford, 1964, p. 25, 66 sq., 70 sq.; A. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburg, 1964, p. 115 sq.). Ligurii înțeleg prin sinigi negustori cu amănuntul. După Herodot ei aveau obiceiul de a colinda spații întinse în căruțe trase de cai mărunți și păroși, iar îmbrăcămintea lor era cu totul diferită de cea a populațiilor locale. Aceste trăsături specifice siginilor sînt, după părerea noastră foarte intuitive și realist redată pe situlele de bronz găsite tocmai în regiunile străbătute de carele lor. De pildă, comerțul cu vasele de bronz este ilustrat pe situlele de la Kuffarn și Este (Benvenuti). Pentru tipurile de care și căruțe, ori caii păroși ce seamănă cu tarpanii, aduși probabil din stepele pontice, sau pentru îmbrăcămintea lor excentrică, situlele de la Arnoaldi. Vače. Kuffarn, Mortzing etc., ori centurile de la Vače, Magdalenska-Gora etc. sînt deosebit de grăitoare. Pentru situlele amintite vezi mai sus nota 18. Fără a exagera rolul istoric și cultural pe care l-au avut siginii și etruscii, credem că ar trebui să se acorde o atenție mai mare contribuției lor, se pare substanțială, la așa numitul „stil oriental La Tène” (pentru diferitele opinii asupra originii etruscilor cf. R. Bloch, *Etruscii*, p. 49 sq. și 177 sq.).

20. R. Bloch, *Etruscii*, p. 141.

21. Volkmann, *Valerius Corvus*, în *RE*, VII, A, 2, 1928, p. 2414.

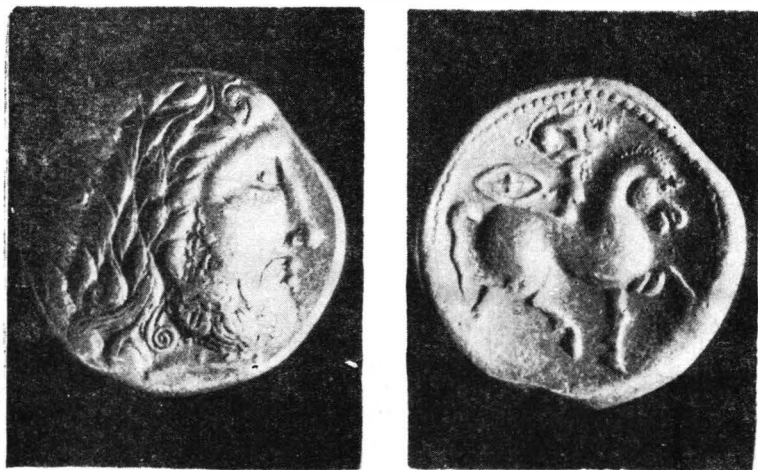

Fig. 7 Monedă dacică din tezaurul de la Șilindia.

Abb. 7 Dakische Münze aus dem Münzschatz von Șilindia.

Corvus pentru a-l omorî), decît intervenția miraculoasă a unui corb real, care i-ar fi scos ochii, cum relatează legenda²². Din păcate nu sîntem în măsură de a putea preciza concret ce fel de pasăre împodobește coiful de la Ciumești, deoarece unele amănunte de redare pledează pentru corb, iar altele pentru șoim. Indiferent însă de această identificare precisă a pasării, rămîne concretă intenția meșterului făurar de a simboliza prin pasărea respectivă un animal sfînt, căci pentru posesorul acestui coif pasărea nu avea numai un rol decorativ, ori de distincție față de ceilalți luptători, ci mai ales acela simbolic de a-l apăra, de a-i insufla lui curaj și totodată teamă dușmanilor, atît de superstițioși în acea vreme (cum ne-o dovedește chiar cazul lui V. Corvus). Ideea da a concepe și executa un astfel de coif este în general străină grecilor, etruscilor și romanilor, în schimb, după Diodor, ea ar fi fost specifică celților²³. Acest fapt,

22. R. Bloch, în *Mélanges J. Carcopino*, p. 125 sq. Nu este exclusă nici posibilitatea ca V. Corvus să fi luat coiful ca pradă de la războinicul celt și apoi să-l fi purtat în amintirea acestei victorii.

23. Pentru prototipurile hallstattiene și discutarea originii protomelor și a reprezentărilor de păsări, ca și pentru persistența lor în mediul celtic cf. G. Kossak, *Über italische Cinturioni*, în, *PZ*, 1949—1950, p. 132 sq.; idem, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder-u. Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin, 1954, p. 15, sq. W. Dehn, *Ein Frühlatène-Gürtelhaken im Landesmuseum Trier*, în, *PZ*, 1949—1950, p. 239 sq.; idem, *Die Doppelvogelkopffibel aus dem Val-de-Travers*, în, *Helvetia Antiqua*, Festschrift E. Vogt, Zürich, 1966, p. 137 sq.; J. Keller, op. cit., p. 40 sq., pl. 26—27.

Fig. 8 Monedă dacică din tezaurul de la Șilindia.

Abb. 8 Dakische Münze aus dem Münzschatz von Șilindia.

ca și coincidența, destul de semnificativă de altfel, că apariția și perioada de folosire a coifurilor italice din fier corespunde în bună parte perioadei de cucerire și stăpânire a Italiei nordice de către celți, ar pleda suficient de grăitor în favoarea ipotezei că făuritorii și purtătorii acestor coifuri sînt în principal celții. Ceea ce rămîne greu de stabilit este precizarea concretă în care ateliere au fost executate, și mai ales cît timp le-a trebuit celților să-și însușească diferitele și complexe procedee tehnice folosite la confecționarea lor. Este adevărat că Diodor (V, XXXIII) vorbind despre celții iberici subliniază măiestria lor de a forja un fier de o calitate excepțională, asemănătoare oțelului, din care... „lucrează săbii excelente la loviturile cărora nu rezistă nici scutul, nici coiful și nici osul“, dar și etruscii erau renumiți pentru excelentele produse din fier prelucrate din minereul extras din împrejurimile Populoniei, ori insula Elba.²⁴ Pentru exemplificare e suficient să amintim, după Titus Livius (*Ab urbe condita*, XXVIII, 45) că etruscii din Populonia au dat fier, iar cei din Arezzo îl ajută pe Scipio în lupta pe care o pregătește împotriva Cartaginei cu... „3000 de scuturi și tot atîtea coifuri, precum și lănci, sulite lungi și scurte, obligîndu-se să-i pună la dispoziție în total 57.000 de asemenea arme din fiecare soi cîte un număr egal“. Dintre descoperirile arheologice amintim pe cea de la Vetulonia. unde, într-o groapă s-au descoperit 105 coifuri din bronz,

24. R. Bloch, *Etruscii*, p. 110 sq.

întregi sau bine conservate,²⁵ fără a mai face referiri la numeroasele descoperiri izolate, ori la cele provenite din cimitire. Dacă productivitatea atelierelor etrusce era atât de mare în cursul sec. III î.e.n., când orașele etrusce erau în plină decadere politică și militară, furnizând la cererea romanilor un număr atât de mare de arme, ni se pare firesc ca și în secolele anterioare să fi prelucrat, la comanda celților, unele dintre coifurile de paradă din fier, deși majoritatea coifurilor etrusce cunoscute sînt din bronz. Examinarea metalografică și analizele chimice a coifurilor italice din fier, prin comparație cu alte produse specifice atelierelor etrusce, ori celtice, ar putea aduce contribuții substanțiale la elucidarea acestei probleme, chiar dacă se va dovedi că la o anumită dată, atât unii, cît și alții dintre meșterii făurari cunoșteau procedeele tehnice de prelucrarea a fierului cu structura feritică, ori perlitică²⁶. Aceste analize și examene metalografice ar fi de un real folos și pentru că prin studierea comparativă a unor piese bine datate s-ar putea stabili probabil unele puncte de reper cronologice, ce ar putea lămuri nu numai diferite procedee tehnice folosite, ci eventual și unele atribuiri etnice legate de anumite centre de producție. În stadiul actual al cercetărilor, cînd lipsesc lucrări speciale asupra acestei probleme, este foarte dificil de a ne pronunța cu certitudine dacă coiful de la Ciumești a fost executat într-un atelier celtic, sau etrusc, din coloniile lor aflate sub stăpînirea celtică. Pentru a justifica această rezervă semnalăm doar observația că între coiful de la Ciumești și cel de la Silivaș (pe care am putut să le examinăm mai îndeaproape), există diferențieri mari, atât în ceea ce privește calitatea fierului, cît și procedeele tehnice de execuție, deși tipologic amîndouă intră în marea grupă a coifurilor italice, iar cronologic sînt foarte probabil contemporane.²⁷ Coiful de la Silivaș (Pl. XIX) a fost conceput și executat aparent într-o manieră mai simplă, deoarece atît calota, cît și pomponul sînt prelucrate dintr-o singură bucată, iar în locul plăcilor laterale ce fixau apărătorile de față (care la Silivaș s-au pierdut), avem doar simple nituri cu capetele frumos ornamentate în stilul Latène B. În schimb, se folosește în plus tehnica cizelării, care datorită calității excepționale a fierului, a permis păstrarea aproape integrală a motivelor ornamentale, în special pe vizieră. Aceste deosebiri substanțiale dintre cele două coifuri găs-

25. L. Pernier, **Ricordi di storia Etrusca e di Arte Greca della città di Vetulonia**, în, **Ausonia**, IX, 1919, p. 13 sq.

26. J. Marechal, **Metalurgie**, în, **Dict. Archéologique des techniques**, II, Paris. 1964, p. 673.

27. Cf. nota 7; M. Roska **Keltisches Grab aus Siebenbürgen**, în **FZ XVI**, 1925, p. 210 sq.; P. Jacobsthal, **op. cit.**, p. 116 nr. 142; P. Rei-

site pe teritoriul României, în mediu sigur celtic, nu pot fi explicate decât prin faptul că ele au fost executate în ateliere diferite, de către meșteri deosebiți, care, deși sînt contemporani, utilizează rețete și procedee tehnice pe care nu și le împărtășesc păstrîndu-le cu mare grijă, ca „secrete de fabricație”. Astfel s-ar putea explica măcar parțial marea diversitate ce există între coifurile italice din fier, deși la această observație s-ar mai putea adăuga și faptul că ele fiind în bună parte coifuri de paradă, au fost făcute la comandă, iar meșterul făurar a trebuit să țină seamă de dorința clientului, care, de cele mai multe ori dorea o piesă deosebită de cele pe care le cunoștea. Trăsătura comună a acestor coifuri însă o constituie moda vremii, care le dă o notă aparte și care implicit ne obligă să presupunem că nu a fost de lungă durată, deci destul de limitată, chiar dacă folosirea lor, și în unele cazuri îngroparea ca inventar funerar, s-a făcut la o dată mai îndepărtată de momentul făuririi lor. Luată în mare această perioadă de fabricare a coifurilor respective s-ar plasa către sfîrșitul sec. V î.e.n. și pînă în prima jumătate a sec. IV î.e.n. După unii specialiști însă adoptarea coifurilor italice de către celții cisalpini s-a petrecut abia la începutul sec. IV î.e.n.²⁹ Un punct de reper cronologic pentru datarea în sec. IV î.e.n. a pasărei de bronz de pe coiful de la Ciumești ni-l oferă placa de bronz de la Olympia²⁷, (fig. 9) care redă într-o tehnică similară partea inferioară, inclusiv coada unei păsări de bronz, a cărei formă și destinație însă nu poate fi precizată.

Cele mai sigure indicii de datare a descoperirii de la Ciumești ni le oferă însă cnemidele. Marea majoritate a cnemidelor erau prelucrate în atelierele grecești, dar se pare că spre sfîrșitul sec. IV î.e.n. în unele centre încetează prelucrarea lor în serie, mai ales după ce Alexandru cel Mare le suprimă în armata macedoneană (Polybiu, XI, 9, 4). Descoperirile arheologice confirmă acest fapt căci dintre zecile de descoperiri făcute, de pildă, pe litoralul nordic al Mării Negre, majoritatea sînt datate în sec. V—IV î.e.n.³⁰. O parte însemnată din exemplarele descoperite pe teritoriul Italiei au fost însă lucrate în atelierele etrusce, căci cnemidele descoperite în cimitirele celtice de la : Dovadola, Ro-

necke. **Ein neuer Bronzehelm italischer Form aus der Ukraina**, în **Festschrift O. Tschumi**, 1948, p. 93 nota 9 consideră coiful de la Silivaș contemporan cu cel de la Amfreville.

28. P. Couissin, **Les armes Romaines**, p. 260 sq.; idem, în, **RA**, 29, 1929, p. 267.

29. A. Furtwängler, **Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia**, IV, Berlin, 1890, p. 107 sq. nr. 720.

30. L. K. Galamina, în, **Archeol. Sbornik**, Leningrad, 7, 1965, p. 5 sq. și lista descoperirilor cu datările respective de la p. 17—27.

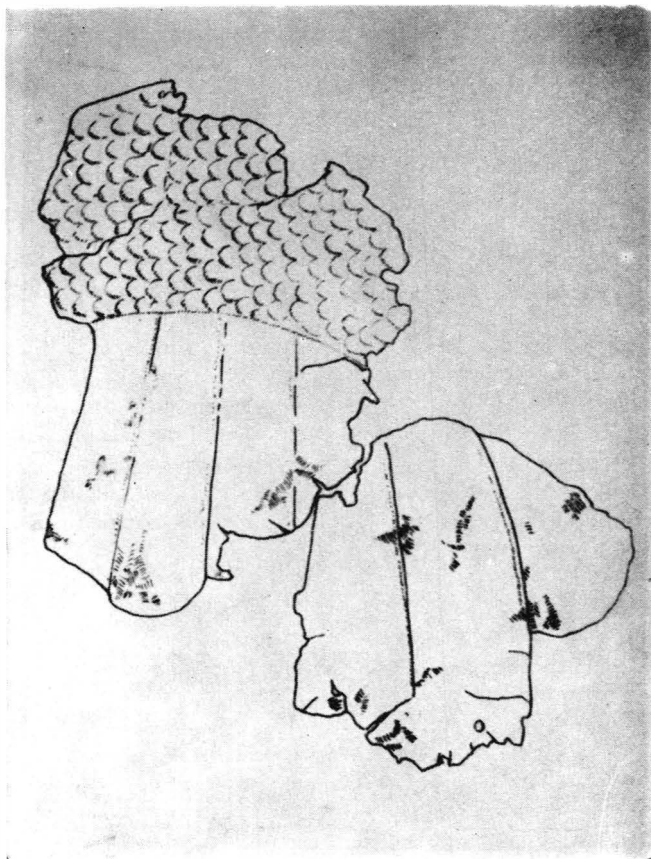

Fig. 9 Fragmentul unei păsări din bronz, descoperit la Olympia (după A. Furtwängler).

Abb. 9 Bruchstück eines in Olympia gefundenen Bronzevogels (nach A. Furtwängler).

cca S. Casciano, S. Chirico Nuovo, S. Martino in Garotta etc. provin foarte probabil din aceste ateliere³¹. În special cnemidele mulate pe musculatura și osatura piciorului, similare celor de la Ciumești, par să fie mai frecvente în Italia decât în alte regiuni. De altfel, înainte de venirea lor în nordul Italiei celții nu purtau cnemide decât în mod cu totul excepțional. Lipsa cnemidelor din inventarul funerar a necropolelor celtice de la nord și est de Alpi subliniază și mai mult prezența lor la Ciumești, sugerind o legătură directă cu

nordul Italiei. Probabil că și luptătorul celt de la Ciumești și-a procurat cnemidele mai degrabă din nordul Italiei, decât din Grecia, deoarece analogiile cele mai apropiate le găsim tocmai la cimitirele celtice semnalate mai sus. Nu este exclusă însă nici posibilitatea ca ele să fi fost aduse din Grecia (la 368 î.e.n.) ori cu ocazia jefuirii templului de la Delphi, de pildă, (la 280 î.e.n.) dar obiceiul de a purta cnemide l-au preluat celții tot pe teritoriul Italiei, fie de la etrusci, fie de la alte populații italiice (sabini, osci, etc.), unde ele sînt folosite timp îndelungat³².

Mult mai dificilă este explicarea apariției cămășii de zale de la Ciumești, deoarece nu cunoaștem nici o descoperire similară ei. După Varron (*De lingua latina*, V, 24, 16) cămașa de zale ar fi o invenție a celților. Descoperirea unor cămăși de zale din verigi de bronz țesute cu fire de cînepă, în sau lînă, hallstattiene³³ se pare că infirmă măcar în parte această relatare, chiar dacă tehnica de execuție a acestor cămăși este deosebită de cea a cămășilor de zale propriu-zise. Ideea de a făuri cămăși din verigi de bronz îmbinate între ele a pornit probabil de la pectoralele hallstattiene de care atîrnă plase formate din verigi de bronz, sau sîrme împletite succesiv în formă de 8, care pe lîngă rolul decorativ aveau și pe acela de-a apăra pieptul celui ce îl purta³⁴. Într-adevăr, de la aceste plase din verigi de bronz pînă la cămașa de zale nu este decât un pas, întrucît tehnica de execuție este similară. Se pare că celții au combinat ideea de-a „țese“ o cămașă de zale din verigi de bronz cu ajutorul firelor de cînepă, lînă ori in, în genul cămășii de la Brno-Zidenice, ori a centurii de la Novilara, cu ideea de-a îmbina verigile de bronz în formă de plasă, executate în genul pectoralului de la

31. Cnemidele de tipul celor găsite la Ciumești, sînt numeroase, de aceea selectăm doar cîteva lucrări: G. Karo, *Ocrea*, în, **Daremberg-Saglio**, IV, 1, p. 147 sq.; A. Furtwängler, *op. cit.* p. 159 sq.; A. Hagemann, **Griechische Panzerung**, Leipzig-Berlin, 1919, p. 132 sq.; W. Gaerte, **Die Beinschutzaffen der Griechen**, Dresden, 1920, p. 31 sq.; A. Negrioli, în, **Not. Scavi**, II, 1926, p. 26 sq.; P. Couissin, **Les armes Romaines**, p. 109 sq., 165 sq., 271; T. Ivanov, în, **Fouilles et recherches**, I, Sofia, 1948, p. 107 sq. fig. 79; Concetto Valente, în, **Not. Scavi**, VII, 1953 p. 213 sq.; M. Parovic-Petikan, în, **Starinar**, XI, 1960, p. 23 sq. fig. 1, 7; G. A. Mansuelli, în, **Hommages á A. Grenier**, III, 1962, p. 1077 sq.; A. Snodgrass, *op. cit.* p. 86 sq. și p. 239 nota 53.

32. F. Weege în, **J. d. DAG**, XXIV, 1909, p. 141 sq.; P. Couissin, *op. cit.*, p. 165 sq.; A. Taramelli, în, **Not. Scavi**, 1931, p. 78 sq.

33. V. Hrubý, **Ein Ringpanzer der Hallstattzeit**, în, **Sbornik. Fak. Brno**, VIII, 1959, p. 33 sqq., pl. VI—VII.

34. O. Montelius, **La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des metaux**, Stockholm, 1895, pl. 147, 12 (Novilara); VI. Dumitrescu, **L'Età del ferro nel Piceno**, Bucarest, 1929, p. 115. fig. 14. 10 (Novilara-Servici), p. 136 sq., fig. 18, 2 (Ancona), V. Hrubý, *loc. cit.*

Ancona. Rezultatul acestei ingenioase combinații trebuie să fi fost o adevărată cămașă de zale. Piesa de la Ciumești însă prezintă un tip de cămașă de zale evoluat și probabil că meșterul făurar a avut în față un model după care s-a inspirat, chiar dacă inovația de a îmbina șirurile de verigi în ordinea semnalată mai sus, deci în mod cu totul aparte, îi aparținea. Varron avea foarte probabil dreptate atribuindu-le celților prioritatea de a fi lucrat primii cămașă de zale, dar cu precizarea că numai a acelor executate din verigi de fier. Exemplarul de la Ciumești confirmă relatarea lui Varron, căci pînă în prezent, datorită datării aplicii de bronz, în Latène B, această cămașă este, după cunoștințele noastre cea mai veche piesă. Fragmentele unor cămăși de zale din fier, aparținînd tot epocii Latène, sînt executate mult mai simplu, inelele fiind îmbinate în formă de plasă. Ne referim la exemplarele de la Tiefenau, Horny-Jatov și Popești³⁵, dar care sînt mai recente, deși două dintre ele apar tot din mediu celtic (Tiefenau și Horny Jatov), în timp ce a treia a fost descoperită într-un mormint dacic, tumular de incinerare (Popești). Din păcate nici reprezentările sculpturale ale unor cămăși de zale nu ne pot ajuta mult pentru a putea preciza cînd au apărut cămășile de zale ori tehnica în care au fost lucrate. Numai cămașă de zale reprezentată ca trofeu celtic pe friza templului de la Pergam, ori cea de la Vachères, (Pl. XVI) pare să fi fost executate într-o tehnică aproximativ asemănătoare celeia de la Ciumești, deși ordinea șirurilor și îmbinarea verigilor nu este aceeași³⁶. Singurul criteriu de datare mai sigur a cămășii de zale de la Ciumești, îl constituie aplica de bronz ornamentală în stilul Latène. Fără a analiza mai îndeaproape motivele ornamentale ce împodobesc această aplică, pornind doar de la cîteva analogii concrete³⁷, credem

35. G. Dottin, *op. cit.*, p. 288; J. Déchelette, *op. cit.*, II, 3, p. 1155 (Tiefenau); B. Benadik-E. Vlcek-C. Ambros, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava, 1957, p. 32, fig. 4, 15. pl. X, 5, p. 125 (Horný Jatov G. 460). Necunoscînd cămăși de zale în mediul celtic autoticii o consideră din perioada romană timpurie coborînd astfel nejustificat și datarea mormintului respectiv. Informația asupra descoperirii fragmentelor aparținătoare cămășii de zale din mormintul tumular dacic de incinerare de la Popești, o datoresc amabiliității colegului Al. Vulpe căruia îi mulțumim și pe această cale.

36. P. Couissin, în *RA*, 26, 1927, p. 62, fig. 118. Pentru cămașă de zale de la Vachères, cf. J. Moreau, *op. cit.*, p. 65, pl. 4. Probabil motivul în formă de solzi redat pe umerii bustului reprezentat pe brățara de aur de la Reinheim, ar putea să reprezinte o cămașă de zale, îmbrăcată peste o tunică obișnuită cf. J. Keller, *op. cit.*, p. 32 sq. pl. 12, 2 și pl. 13; idem, în *Germania*, 33, 1955, pl. 5, un detaliu mai bun la J. Moreau *op. cit.* pl. 41. În acest caz aceasta ar fi cea mai veche reprezentare a unei cămăși de zale celtice.

37. Pentru diferitele tipuri de falere, aplici etc., ornamentate cu

că și datarea acestei piese se încadrează cu precădere în cursul sec. IV î.e.n. chiar dacă motivele ornamentale continuă să fie folosite și în secolul următor. Din păcate nici izvoarele scrise nu ne pot ajuta mai concret la încadrarea cronologică. Varron și Diodor (V, 30) semnalează prezența cămășii de zale la celți și este în general admis de către specialiști că romanii au preluat-o de la ei. După Polybiu (VI, 23, 15). „...legionarii care aveau un cens mai mare de 10.000 de drahme purtau în loc de pectoral cămașe de zale“. P. Couissin³⁸ consideră că adaptarea de către romani a cămașei de zale s-a petrecut în cursul sec. IV î.e.n., deci implicit se subînțelege că celții au folosit-o mai devreme. Și la etrusci cea mai veche reprezentare a cămășii de zale o avem pe o urnă găsită la Chiusi³⁹ astfel că stabilirea datei când a apărut cămașa de zale din fier rămîne încă nerezolvată satisfăcător. Pînă în prezent cămașa de la Ciumești este cea mai veche piesă găsită în mediu sigur celtic. Că astfel de armuri erau rare nu numai la romani, dar și la celți, ne este dovedită pe de o parte, prin raritatea descoperirilor, iar pe de altă parte, prin însăși faptul că pentru executarea lor era necesar un timp îndelungat și o muncă calificată.

Dacă pentru încadrarea cronologică a descoperirii de la Ciumești nu am întâmpinat dificultăți prea mari, deoarece majoritatea analogiilor pledează pentru sec. IV î.e.n., după cum am mai spus, mult mai dificilă este problema precizării atelierului unde au fost prelucrate, și în special a apartenenței etnice a meșterilor făurari. O serie întreagă de argumente: relatarea lui Diodor că celții purtau costume împodobite cu păsări, ori a lui Varron referitoare la inventarea cămășii de zale de către celți, dimpreună cu aplica ornamentală în

truscel și S în stilul plastic cf. P. Reinecke, *Zur Kenntnis de Latènedenkmalen der zone nordwärts der Alpen*, in, *Reinecke Mainzer Aufsätze*, Bonn, 1965, p. 107 sq.; J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1429 sq., p. 1513 sq.; E. Ghislanzoni, in, *Not. Scavi.*, 1931, p. 449, nr. 9, fig. 61; K. Bittel, *Die Kelten in Württemberg*, Berlin-Leipzig, 1934, p. 16, nr. 25, p. 18 sq. nr. 40, p. 72 sq.; W. v. Jenny, *Keltische Metalarbeiten aus heidnischer und christlicher Zeit*, Berlin, 1953, p. 20, sq. p. 47, pl. 14, 3 și 15, 5; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 83, sq., 97 sq., 123 (pl. 18); E. Sprockhoff, *Central European Urnfield and Celtic La Tène: An Outline*, in, *Proc. Preh. Soc.*, 1955, p. 261 sq., p. 280; idem, *Das bronzene Zierband von Kraushagen bei Kiel*, in, *Offa*, 14, 1955, p. 5 sq., p. 106 sq.; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart 1958, p. 124, pl. 30, p. 251, pl. 33, III, color. W. Krämer, *Südtiroler Bodenfunde aus dem Münchener Kunsthandel*, in *Germania*, 38, 1960, p. 21 sq., pl. I (și discul fibulelor este conceput ca și aplica de la Ciumești); idem, *Fremder Frauschmuck aus Manching*, in, *Germania*, 39, 1961, p. 308 sqq.

38. P. Couissin, *op. cit.*, p. 268, cf. și părerea lui J. Moreau, *op. cit.*, p. 65.

39. P. Couissin, *loc. cit.*, fig. 75.

stilul Latène celtic, dar mai ales încadrarea mormântului de la Ciumești într-un cimitir celtic, îndreptățesc ipoteza că, devreme ce proprietarul acestor piese a fost sigur un celt și atelierul de prelucrare puteau fi celtice. Impotriva acestei atribuirii însă pledează unele observații care contracarează argumentele amintite. Astfel, despre cnemide se poate afirma cu certitudine că nu provin dintr-un atelier celtic, ci, foarte probabil din unul grecesc sau mai degrabă etrusc, deoarece cnemidele mulate pe musculatura piciorului apar în număr mare pe teritoriul Italiei în timp ce în orașele sau în coloniile grecești din alte regiuni ele sînt reduse ca număr. De asemenea unele procedee tehnice complexe folosite la prelucrarea pasărei de bronz a coifului și chiar a cămășii de zale, nu pot fi socotite cu certitudine ca specifice unor ateliere celtice, căci, în alte regiuni locuite de ei, la vest, nord și est de Alpi astfel de produse nu apar decît în mod incidental și atunci ca piese de import (coiful de la Amfreville etc.). Chiar și pentru obiectele ornamentate în stilul Latène trebuie să avem unele rezerve de vreme ce la Sanzeno Nell'Anaunia⁴⁰, apar tipare pentru executarea unor astfel de produse. De altfel o serie întreagă dintre motivele ornamentale specifice acestui stil sînt frecvente în toreutica etruscă cu care celții ajung în contact, prin diferitele obiecte de import, încă înainte de pătruderea lor în Italia⁴¹. Fără a diminua rolul important pe care l-au avut celții în făurirea și mai ales difuzarea diferitelor produse ornamentate în stilul Latène, credem că ar trebui studiate și relevate cu mai multă tărie și aportul substanțial al orașelor și atelierelor etrusce din Italia de nord, precum și contribuția celorlalte populații cu care celții ajung în contact, sau chiar conviețuiesc timp îndelungat (liguri, osci, iliri, traci, sigini etc.). Întrucît majoritatea analogiilor pentru piesele de la Ciumești provin din atelierele italiice, credem că și ele au aceeași proveniență, fără a putea însă localiza concret în care dintre orașele-colonii etrusce au fost lucrate (Bologna, etc.). Avînd în vedere caracterul preponderent războinic al celților din sec. IV î.e.n., dar mai ales activitatea intensă a atelierelor etrusce, care în aceea vreme erau principalii furnizori ai populațiilor italiice, credem că și coifurile de paradă din fier, „celtice“, ori alte produse descoperite în cimitirele celtice din Italia, au fost executate în cea mai mare parte în atelierele etrusce.

40. E. Ghislanzoni, *op. cit.*, p. 449, fig. 51.

41. P. Jacobsthal *op. cit.*, p. 15 sq., 21 sq.; 139; W. Kimmig, *Kulturbeziehungen zwischen der Zone nordwärts der Alpen und mediterranen Welt im 6. und 5. v. Ch. : Jh in. Ber. V Kongress-Hamburg*, Berlin 1961, p. 461 sqq.; idem *Die Herkunft der Kelten*, in *Hommages à A. Grenier*, II, 1962, p. 884 sq.

de către meșteri etrusci, la comanda și după gustul celților, care stăpîneau această regiune. Purtarea acestor produse, lucrate în stilul Latène, în principal de către celți, nu justifică suficient și prelucrarea lor de către ei, mai ales că ele sînt folosite și de către alte populații contemporane. Interesant este însă că dispariția acestor produse pare să coincidă în bună parte cu alungarea sau supunerea celților din nordul Italiei de către romani. Această coincidență subliniază și mai mult preferința celților pentru produsele ornamentate în stilul Latène, așa după cum sciții erau purtătorii principali ale produselor ornamentate în stilul animalier, dar prelucrate în cea mai mare parte în atelierele nord pontice grecești.

Incadrarea istorică. Datorită compoziției sale cu totul aparte față de alte descoperiri celtice, dar mai ales a datării relativ timpurii, descoperirea de la Ciumești, prezintă un interes deosebit pentru problema pătrunderii primului val celtic pe teritoriul României. Cercetătorii români, analizînd materialul arheologic provenit din diferitele descoperiri celtice (în special cimitire) au ajuns aproape unanim la concluzia că primul val celtic a pătruns pe teritoriul României în cursul sec. IV î.e.n. cu precădere în jurul anului 300 î.e.n.⁴² Descoperirile celtice dimpreună cu cercetările arheologice sistematice efectuate în ultimii ani la care se adaugă valorificarea recentă a unor descoperiri mai vechi, dar inedite, confirmă în bună parte concluziile la care a ajuns I. Nestor în urma unei temeinice analize a descoperirilor celtice din Transilvania⁴³, rămîinînd valabilă constatarea că celții au pătruns pe acest teritoriu în două valuri succesive. Este adevărat că cele două căi preconizate, una sudică pe valea Mureșului, și alta nordică pe valea Someșului, se pare că nu au fost folosite succesiv, ci concomitent de amîndouă grupe-

42 V. Pârvan, *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia* în *Dacia*, I, 1924, p. 35 sq.; idem, *Getica*, p. 695 sq.; idem, *Dacia*, București, 1967, p. 105 sq. fig. 83.; I. Nestor, *Ber. RGK.* 22, 1933 n. 152, sq.; idem, *Keltische Gräber bei Mediasch*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, p. 159 sq.; idem, *À propos de l'invasion celtique en Transylvanie*, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 547 sq.; K. Horedt, *Zwei keltische Grabfunde aus Siebenbürgen*, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 189 sq.; D. Popescu, *Celții în Transilvania*, București, 1944, p. 3 sq.; idem, *Celții pe teritoriile Daciei*, în *Istoria României*, I, 1960, c. 232 sq.; M. Roșka, *Les Gaulois en Transylvanie*, în *Közl.*, Cluj, IV, 1944, p. 23 sq.; C. Paicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 41 sq.; idem, *Politica externă a „regilor” daci*, în *Revista română de studii internaționale*, I, 1966, p. 104.; S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—47, p. 17 sq.; I. H. Crișan, *Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, în *Acta Mus. Nap.* I, 1964, p. 87 sq.; idem, *Materiale dacice...* p. 83 sq.; V. Zirra, *op. cit.*, p. 54, sqq.

43. I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, p. 181; idem, în *Dacia*, IX—X, p. 547 sq.

le, dar nuanțarea cronologică stabilită rămîne încă valabilă cu toate că în ultimii ani cercetătorii cehoslovaci în frunte cu J. Filip⁴⁴, au încercat să coboare datarea unor descoperiri celtice din bazinul carpato-dunărean. Spațiul nu ne permite o reexaminare a problemei, completată de noile descoperiri celtice făcute pe teritoriul Transilvaniei, ori valorificarea unor descoperiri mai vechi, dar vom prezenta sumar cîteva din descoperirile celtice în care au apărut alătura de alte obiecte și coifuri de bronz.

În afară de coifurile din fier de la Silivaș și Ciumești, pe teritoriul Transilvaniei au mai fost descoperite coifuri de bronz la : Apahida, Ocna Sibiului și într-un loc neprecizat de pe Valca Hațegului. Coiful de la Apahida (Pl. XVII) a fost descoperit de E. Orosz cu ocazia unei săpături de salvare efectuate înainte de începerea cercetărilor sistematice la acest cimitir celtic⁴⁵. Din păcate el s-a păstrat fragmentar astfel cu nu se poate reconstitui cu certitudine forma lui. Coiful a fost executat din placă de bronz, și placat cu o foiță subțire de aur, probabil pe întreaga suprafață. Foița de aur păstrată, fiind foarte subțire și mototolită nu a mai păstrat eventualele urme ale unor motive ornamentale care ne-ar fi putut ajuta la o datare mai precisă a coifului. Ca și la coiful de la Ciumești, pe fețele laterale ale calotei au fost fixate două plăci semiovale cu marginile încadrate de cîte două linii paralele incizate. Placa a fost fixată cu ajutorul a trei nituri cu capul semisferic și un buton central ornamentat cu un triscel reliefat. Marginea de jos a calotei a fost întărită prin îndoirea plăcii în jurul unei sîrme. Partea superioară a calotei nu poate fi reconstituită cu certitudine, dar ținînd seamă de „ferestrele” semicirculare păstrate se pare că forma coifu-

44. J. Filip, *Keltové*, p. 514 sq.; idem, *Chronologische Probleme der Latènezeit in Europa*, în, *Bericht, V Kongress Hamburg*, 1961, p. 276 sq.; B. Benadik, *Chronologische Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei*, în, *Slov. Arch.*, X. II, 1962, p. 394 sq.; idem, *Zur Frage von chronologischen Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei*, în, *Slov. Arch.*, XI. II, 1963, p. 339 sq.; A. Rýbová, B. Soudek, *Libenice, Sanctuaire celtique en Bohême Centrale*, Praha, 1962, p. 313 sq. și recenzie critică a lui W. Kimming, în, *Germania*, 43, 1965, p. 172 sq. Însă K. Ludíkovský, *Akeramischer Horizont raicher Fraungräber in Mähren*, în, *PA*, LV, 1964, p. 346 sq. și J. Meduna, *Zur Frage der ersten Bestattungen auf den keltischen Flachgräbern in Mähren*, în, *AR*, XVII, 1965, p. 823 sq.; mențin datarea fibulelor de tip Dux în sec. IV î.e.n. deci și a complexelor respective.

45. Rezultatele săpăturii de salvare făcute de E. Orosz, în 1900 la punctul numit „Ritul Satului”, au fost publicate sumar în, *AE*, XXI, 1901, p. 288, unde este amintit și coiful de bronz. Menționăm că autorul datează inventarul mormintelor în sec. IV—II î.e.n. Dintr-o notiță a lui E. Orosz, rezultă că mormîntul cu coif a fost descoperit în ziua de 27 III. 1900 iar inventarul lui constă din: „O urnă, un vas cu oase cal-

lui a fost analoagă celor pe care le poartă primii patru luptători pedestri redați pe friza superioară a situlei de la Certosa⁴⁶. Singurul indiciu concret de datare ni-l oferă butonul semisferic ornamentat cu triscel în relief. Dintre analogiile apropiate amintim umbo-ul central de pe aplica de la Ciumești, butonul ce împodobește tortița de la o teacă a unei săbii găsite la Pecica⁴⁷, a cărei buterolă cu capul semicircular este, de asemenea, ornamentată cu două aplici circulare plate pe care sînt redată spirale în relief, precum și butonul de pe fragmentul de centură de la Kósd⁴⁸. Similar, dar nu identic este și ornamentul redat pe pomponul coifului de la Silivaș, ori pe butonul de pe viziera coifului de la Morizing. Motivul este însă des folosit pe diferite produse ornamentate în stilul plastic Latène⁴⁹. Dacă avem în vedere că puținele coifuri placate cu foițe de aur sau bronz se datează cu precădere în sec. IV î.e.n., la fel ca și analogiile prezentate pentru buton, la care s-ar adăuga eventuala analogie cu forma coifurilor reprezentate pe situla de la Certosa, atunci datarea coifului de la Apahida în sec. IV î.e.n. pare foarte posibilă, deși o bună parte dintre mormintele cercetate ulterior, sînt mai recente⁵⁰.

Coiful de la Ocna Sibiului, deși a fost descoperit în 1884 a rămas inedit⁵¹. Din coif s-a mai păstrat doar pomponul și o apărătoare de față (Pl. XVIII. 1,2) Pentru pompon nu cunoaștem analogii, dar apărătoarea de față este asemănătoare cu cele atașate la coifurile etrusce de la Populonia, Sette Camini, Ancona, Montefor-

cinat, o sabie din fier, trei vîrfuri de lance din fier, un coif etrusc de bronz și foițe de aur, precum și oase de cal". Personal am văzut din inventarul acestui mormint în colecția lui E. Orosz doar fragmentele coifului de bronz cu foițele de aur, două vîrfuri de lance și o mandibulă de cal. Coiful mai este amintit în treacăt sub denumirea greșită de Apahidy de către P. Jacobsthal, și J. Filip (*Keltové*, p. 168). Săpăturile sistematice au fost efectuate în vara anului 1900 de către St. Kovács. cf. **La station préhistorique et le cimetière l'époque La Tène d'Apahida**, în: *Dolg.*, Cluj, II, 1911, p. 59 sq.

46. Fr. v. Lipperheide, *op. cit.*, p. 524; L. Laurenzi, *op. cit.*, pl. 10.

47. Inventarul mormintelor celtice de la Pecica, amintite sumar și numai parțial de către M. Roska, în *Les Gaulois*, p. 67 nr. 103, a rămas inedit. Buteroia sabiei este similară celeia de la Silivaș, adică semiovală, iar butonii ei sînt ornamentați cu lujere.

48. L. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, în: *Arch. Hung.* XI, 1933, p. 73, 77, fig. 15.

49. P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 97 sq.

50. St. Kovács, *op. cit.*, p. 59 sq., I. Hunyady, *op. cit.* p. 59 sq.

51. Mulțumim călduros și pe această cale D-lui N. Lupu, directorul Muzeului Brukenthal Sibiu, pentru permisiunea de a publica această descoperire. Pieseile sînt inventariate sub nr 47/1884, A 5731-2, 5738-9, 5753.

tino, etc.⁵², care sînt datate în sec. IV—III î.e.n. Împreună cu coiful au fost găsite patru verigi simple, una din placă de bronz, două brățări dintre care una tot din placă de bronz, dar ornamentate cu cîte trei grupuri formate din trei sau patru proeminente ovale, (Pl. XVIII, 3—5,8), precum și patru falere încadrate de rame reliefate crestate. (Pl. XVIII, 9—12) Brățările sînt frecvente în mediul Latène timpuriu fiind răspîndite pe o arie largă. Pentru falere nu cunoaștem analogii exacte dar bordura crestată este asemănătoare cu cele de pe rama calotei coifurilor etrusce. O încadrare cronologică

Fig. 10 Coiful de bronz descoperit în Valea Hațegului (după J. Moreau).
Abb. 10 Der Bronzehelm aus dem Hațegtal (nach J. Moreau).

52. L. Coutil *op. cit.*, p. 18, P. Couissin, *RA.*, 1929, p. 260, fig. 176 ; K. Lantier, *op. cit.*, p. 230 ; Not. Scavi., XV, 1961, p. 100 sq. fig. 40 ; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 116 sq. grupa B.

precisă a descoperirii de la Ocna Sibiului nu o putem face, dar întrucât majoritatea analogiilor pledează pentru o datare în Latène B, considerăm că și ea este contemporană⁵³.

Despre coiful din Valea Hațegului, (Fig 10) publicat de J. Moreau⁵⁴ nu se dau precizări referitoare la condițiile de descoperire, astfel că nu știm dacă el a fost descoperit izolat, sau împreună cu colierul publicat de L. Márton⁵⁵, care, de asemenea provine din împrejurimile Hațegului (vezi fig. 11). Tipologic el aparține grupului de coifuri de tip Montefortino⁵⁶ care au avut o perioadă de folosi-

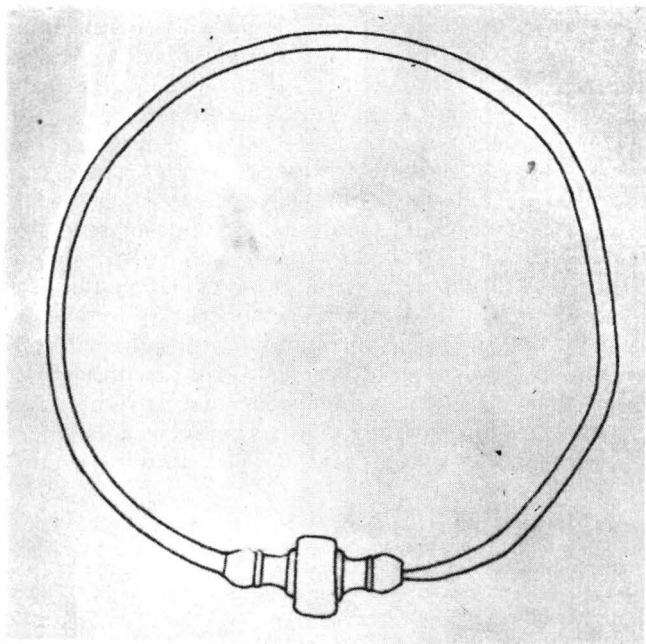

Fig. 11 Colier celtic de bronz din împrejurimile Hațegului (după L. Márton)
Abb. 11 Keltischer Bronzehalsring aus der Umgebung von Hațeg (nach L. Márton).

53. Folosirea acestor verigi, dimpreună cu falcrele, ca piese de harnașament, este posibilă, deși la Atel, Araci, Murighiol etc., s-au găsit brățări similare; cf. G. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 533, pl. VIII. 7; M. Roška, în, *Közl. Cluj*, IV, p. 54 nr. 8, fig. 2 și p. 56 nr. 27, fig. 46, 2; E. Bujor, în, *Dacia*, II, NS. 1958, p. 136 fig. 7, 11; R. Giessler-G. Graft, în, *Ber. RGK*, 32, 1942, p. 43 fig. 8 și pl. 4—5.

54. J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1958, p. 65, 246, pl. 10.

55. L. Márton, *op. cit.*, p. 37, pl. IX, 5.

56. P. Couissin, *Les armes*, p. 260 sq.; idem, *RA*, 1927, p. 50 sq. fig. 105; J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1160, fig. 488.

re îndelungată. În afară de forma coifului, un indiciu prețios de datare ni-l oferă apărătorile de față, ornamentate cu trei aplici circulare plate, pe care sînt redată cercuri concentrice. Apărători de față de acest tip apar în număr mare la coifurile italice⁵⁷, iar motivul celor trei cercuri este considerat de P. Jacobsthal, ca „eminamente celtic, cu toate că el apare sporadic și în alte părți”⁵⁸. Deși cea mai mare parte a analogiilor pe care le prezintă coiful de la Hațeg, se datează în sec. IV î.e.n., avînd în vedere că unele exemplare care au apărătorile de față ornamentate cu cercuri concentrice sînt mai recente⁵⁹, o prelungire a datării lui și în sec. III î.e.n. este posibilă. În cazul însă că a fost descoperit împreună cu colierul amintit, care este specific Latèneului B₁, atunci cea mai plauzibilă datare ar fi tot secolul al IV-lea, eventual, în jurul datei de 300 î.e.n.⁶⁰.

Numărul relativ mare de coifuri apărute pe teritoriul Transilvaniei în comparație cu regiunile învecinate,⁶¹ dar mai ales faptul că toate analogiile pe care le prezintă gravitează spre Italia, justifică ipoteza că primul val celtic ce pătrunde pe teritoriul României este strîns legat de Galia Cisalpină, de unde în repetate rînduri au pornit expediții spre estul și sud-estul Europei. În stadiul actual al cercetărilor este dificil de a stabili concret momentul istoric cînd acest val, reprezentat mai ales prin descoperiri sporadice, pătrunde pînă în centrul Transilvaniei. Sprijinindu-ne pe relatările scriitorilor antici, care în bună parte sînt confirmate de descoperirile arheologice, credem că perioada de timp cuprinsă între anii 335 și 300 î.e.n. este data cea mai plauzibilă cînd s-a petrecut acest eveniment.⁶² Caracterul trecător, de simplu raid de jaf, al unui grup de celți

57. E. v. Merklin, *op. cit.*, p. 130 sq.; P. Reinecke, *WPZ*, 1940, p. 57 sq.; P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 118 sq.

58. P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 118 și p. 67.

59. J. Moreau, *op. cit.*, p. 246 datează de pildă coiful de la Hațeg în sec. III—II î.e.n.

60. Pentru datarea colierului de la Hațeg cf. L. Márton, *op. cit.*, p. 37; idem, în *Dolg. Szeged*, IX—X, 1933—4, pl. XXIV, 6, 11; pl. XLV; J. Filip, *Keltové*, 376, pl. LV, 6; J. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, în, *Diss. Pann.*, II, 18, 1942, p. 86 sq., pl. XXIV, 5 și pl. XXV, 2.

61. L. Márton, *op. cit.*, p. 51 sq., fig. 7; P. Reinecke, în, *AE*, XVIII, 1898, p. 310, fig. 2; idem, în, *WPZ*, 1940, p. 66 (localitate necunoscută din com. Turoc). B. Benadik, E. Vlcek, C. Ambros, *op. cit.*, p. 91 și 142 sq.; fig. 27, pl. 35 (Holiare, M. 431), datat de autori în sec. I î.e.n. E. Penninger, în *Germania*, 38, 1960, p. 361 sq. pl. 44. Probabil despre coifurile de acest tip spune Silius Italicus că sînt ale ligurilor. Se pare că reprezentările de pe situlele de la Vače, Kuffarn, Bologna, (Arnoaldi), redau nu numai căciuli conice, ci și coifuri metalice.

62. Majoritatea cercetătorilor români și străini plasează pătrunderea primului val celtic pe teritoriul României în sec. IV î.e.n. cf. Nota 42. J.

înarmați cu coifuri, săbii, cuțite curbe, lănci, care de luptă, ori alte produse specifice Latène-ului B, este ilustrat de puținele, dar specificele descoperiri sporadice, care ne arată că ei s-au retras curînd în regiunea de unde au pornit.

Pentru cel de al doilea val celtic este mult mai greu de precizat data cînd pătrunde pe teritoriul României, deoarece nici un izvor literar nu ne oferă un punct de reper concret, care, coroborat cu descoperirile arheologice să ne ajute la înțelegerea acestui moment istoric. În Oltenia se pare că pătrunde, probabil în cursul sec. III î.e.n., un grup din sudul Dunării (Scordisci?) după cum o dovedește inventarul amestecat al mormintelor care cuprind multe elemente ilire⁶³. Tot în cursul sec. III î.e.n., (278 ?) un alt grup⁶⁴ data aceasta mult mai masiv, pătrunde mai ales în partea de nord-vest a României, localizîndu-se în diferite părți ale Transilvaniei, și rămînînd acolo ca enclave zonale ce vor dăinui și în sec. II î.e.n. Deși mai numeroși, se pare că acest grup nu are un caracter politic dominant, deoarece tocmai în acea vreme numărul așezărilor dacice se înmulțește și tot atunci apar etele dacice compuse de diferite căpetenii locale, care trebuie să fi fost complet independente și nu supuse acestui grup de celti care nu mai aveau caracterul războinic al primului grup, căci în epocile celtice din această vreme armele lipsesc aproape total (cu excepția grupului din Oltenia, unde ele sînt numeroase). La începutul sec. III î.e.n. este pomenit primul „rege” dac care se pare că stăpînea o bună parte din Transilvania și deci nu putea fi singura suveranitate celtică⁶⁴. În schimb, acest de al doilea grup celtic a exercitat o importantă influență culturală asupra dacilor din Transilvania, cu care probabil au conviețuit în mod pașnic, deoarece produsele celtice, în special ceramica, apare în mod frecvent în așezările dacice din sec. III—II î.e.n. În partea de nord-vest a Crișanei însă, unde se constată cel mai masiv grup celtic, ei au exercitat probabil și o dominație politică efectivă, legați și sprijiniți direct de puternica uniune de triburi celtice (anarți, boi, taurisci). din nordul R.P. Ungare și mai ales de pe teritoriul R.S. Cehoslovace⁶⁵. Cimitirul și așezarea celtică de

Moreau, *op. cit.* p. 36, sq. o plasează, nejustificat, chiar la sfîrșitul sec. V î.e.n. Izvoarele scrise (Arrianus, *Anabasis*, I, 4, 6, etc.) nu sînt suficient de concludente, dar în schimb descoperirile arheologice de la Silivaș, Aiud, Mediaș etc., sprijină această datare (sec IV).

63. V. Pârzan, *Dacia*, I. P. 35 sq.; I. Nestor, *Stand.* p. 155 sq.; S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 17 sq.; D. Popescu, în *Ist. Rom.* I, P. 234.

64. C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, în, *SCIV*, VI, 1—2 1955, p. 49 sq.; idem, *Politica externă...* p. 104 sq.

65. L. Márton, *op. cit.*, p. 12 sq.; I. Hunyady, *op. cit.*, p. 5 sq.; E. Bónis, *op. cit.*, p. 153 sq.; J. Filip, *op. cit.*, p. 544 sq.; B. Bonadek, *op. cit.*, p. 339 sq.; V. Zirra, *op. cit.*, p. 109 sq.

la Ciumești, ori cele din împrejurimi, se datează cu precădere tocmai în această vreme, La Tène C. Obiectele de inventar databile în La Tène B, de aspect mai vechi, cum le consideră colegul V. Zirra,⁶⁶ reprezintă de fapt urmele primului val celtic pătruns în această regiune, iar coincidența că și cel de-al „doilea val“

66. Inventarul mormintelor celtice nr. 3, 6, 7, 18, 29 (cf. V. Zirra op. cit., p. 54 sq. și p. 114, admise de autor că sînt de aspect mai vechi), precum și inventarul mormintelor dacice (M 5,22 b și 35), de certă tradiție hallstattiană, la care se adaugă coiful, cămașa de zale cu aplica de bronz și cnemidele, prezentate mai sus, dovedesc că cîmîltirul a fost folosit încă din La Tène B, deoarece este foarte greu de admis că aceste obiecte... „ar fi putut fi folosite mai multe generații pînă au fost îngropate odată cu posesorul lor“, cum crede V. Zirra op. cit. p. 115 și 135 sq.). Este adevărat că o bună parte a necropolei celtice de la Ciumești se datează în La Tène C, și colegul V. Zirra a demonstrat-o foarte judicios, pe baza analogiilor prezentate, dar datarea absolută la care s-a oprit, 230—130 î.e.n. ni se pare prea coborîtă. chiar dacă acceptăm retușările cronologice făcute de R. Giessler-G. Krafft, W. Krämer, J. Filip și recent F. R. Hodson (în, *Bull. Inst. Arch.* 1, 1964, p. 125 sq.) schemei cronologice a lui D. Viollier și P. Reinecke. Prezența celților în bazinul mijlociu al Dunării în La Tène-ul timpuriu este unanim recunoscută, iar pătrunderea, din această regiune, sau chiar din Italia nordică, a unor grupuri răzlețe pe teritoriul României, în cursul sec. IV î.e.n. este documentată de bine-cunoscutele descoperiri de la Silivaș, Mediaș, Aiud, etc., la care se pot adăuga descoperirile inedite de la Pecica, Arad-Gai, Oradea, Curtuișeni etc., ca să amintim numai pe cele din vestul țării. Foarte probabil că pătrunderea celui de-al doilea val al celților pe teritoriul Daciei se datorește în principal repetatelor și îndelungatelor lupte dintre celții italici (boii, senonii etc.) și romani, în cursul sec. III î.e.n. (295—232 î.e.n.), care înfrînți sau alungați de aceștia, împing spre sud, est și nord-est triburile celtice din Austria, Ungaria și Cehoslovacia. Acceptînd datarea propusă de V. Zirra pentru necropola celtică de la Ciumești, precum și a celorlalte din imediata apropiere: Valea lui Mihai, Curtuișeni, Sanislău, Foeni, ar însemna să admitem că abia după împărțirea pămînturilor senonilor, prin *Lex Flaminia de agro gallico viritim dividendo* (la 232 î.e.n.), celții pătrund în nord-estul Ungariei și nord-vestul României, dar inventarul cimitirelor italo-celtice mai recente, de tip Giubiasco, se deosebește de cel al mormintelor celtice din această regiune. Mult mai plauzibil ni se pare că acest de al doilea val al celților, ce pătrunde, atît de la sudul Dunării în Oltenia, cît și peste Cîmpia Tisei în Crișana și Transilvania (ocolind Banatul), să fi revenit la așezările lor din acest spațiu după repetatele incursiuni și expediții făcute în Balcani între 298—278 î.e.n. cum ne arată, este adevărat indirect, izvoarele scrise (vezi mai sus nota 15). Astfel, s-ar putea explica prezența unor produse italice în inventarul mormintelor celtice din prima grupă care se datează înaintea anului 300 î.e.n., și lipsa lor în cea de-a doua grupă. Problema este însă mult mai complexă și necesită un studiu mai amplu în care va trebui să fie analizate toate descoperirile celtice de pe teritoriul României, căutîndu-se o încadrare tipologică, cronologică și istorică cît mai judicioasă.

celtic a folosit în parte aceleași cimitire este explicabilă întrucât ei s-au rcașezat, după cum era și firesc, în locuri deja cunoscute.

O ultimă problemă legată de descoperirea de la Ciumești este aceea de a stabili dacă piesele prezentate mai sus, reprezintă inventarul unui mormânt de incinerare, sau numai al unui mormânt simbolic, cenotaf. Inventarul mormintelor de incinerare din necropola celtică de la Ciumești este depus în gropi aproximativ cilindrice, cu fundul concav și cu gura circulară, similare gropii în care s-au aflat și piesele discutate, iar oasele umane arse sînt depuse, fie în grămadă lângă vasele de ofrandă, fie chiar în urne și numai rareori ele sînt amestecate cu restul inventarului în pămîntul de umplutură, fără o ordine precisă. Mormintele de înhumare sînt așezate în gropi dreptunghiulare, uneori cu colțurile ușor rotunjite. După cum am mai spus, nici una dintre piesele prezentate nu a trecut prin foc, odată cu incinerarea mortului, așa cum s-a petrecut cu piesele ce alcătuiesc inventarul mormintelor de incinerare din aceeași necropolă. Din relatările verbale ale descoperitorilor rezultă că în groapa respectivă, în afară de piesele prezentate aici, nu s-au mai găsit oase calcinate, cenușă, sau un schelet uman, care ar putea pleda pentru un mormânt obișnuit. Singura explicație mai plauzibilă, care ar putea justifica prezența acestor arme în groapa respectivă, ce e situată aproximativ în centrul necropolei, ni se pare aceea că ele reprezintă inventarul unui cenotaf, al unei căpetenii celtice dispărute într-o împrejurare oarecare, astfel că familia lui nu i-a mai putut face funerariile obișnuite. Nu este exclusă nici ipoteza că această descoperire, unică în felul ei în Europa, să ilustreze un ritual special, consacrat unui strămoș simbolic, al comunității celtice de la Ciumești, dar, în orice caz prin datarea timpurie în Latène B, piesele respective reprezintă unul dintre punctele de reper care indică spre sfîrșitul sec. IV î.e.n prezența primului grup celtic pe teritoriul României.

Baia Mare, 1967.

DAS KELTISCHE FÜRSTENGRAB VON CIUMEȘTI

Es ist bekannt, dass oft die interessantesten Funde (Gold- oder Münzschätze, Bronzedepts u.s.w.) zufällig gemacht wurden, ohne Beisein von Sachverständigen, die — im Rahmen systematischer Untersuchungen — die für das Erkennen und Verständnis des betreffenden Fundes oder Fundkomplexes nötigen Daten aufgezeichnet hätten. So wurde auch einer der interessantesten keltischen Funde auf rumänischem Gebiet bei Bauarbeiten im südlichen Teil der Gemeinde Ciumești, Rayon Carei, Region Maramureș, gehoben.

Bauern der landwirtschaftlichen Genossenschaft entdeckten am 10. August 1961, anlässlich der Vorarbeiten zum Bau von Stallungen, bei Nivellierung einer Sanddüne, in einer kreisförmigen Grube mit dem Durchmesser von ungefähr 1,50 m die Reste eines Eisenhelms und des ihn schmückenden Vogels aus Bronze, zwei bronzene Beinschienen (cnemidae), eine eiserne Lanzenspitze und ein zusammengefaltetes Panzerhemd, ebenfalls aus Eisen, an dem eine im Latènestil verzierte Bronzerosette befestigt war. Nach Verständigung der zuständigen Stellen wurde eine Suchgrabung vorgenommen, auf die systematische Untersuchungen folgten, die zur fast vollständigen Freilegung eines keltischen Friedhofs führten¹ (Abb. 1).

Im Folgenden werden wir versuchen, einem weiteren Kreis von Sachkundigen diese in Europa einzigartige Entdeckung, sowie einige sich daraus ergebende technische, chronologische und historische Probleme vorzulegen, ohne Anspruch zu erheben, diese Fragen völlig zu klären.

Beschreibung der Fundstücke. Glockenförmiger Eisenhelm mit fast halbkugelter Haube (Durchmesser 21x22 cm), der rückwärts in einen kurzen Nackenschirm übergeht (T. III—VI, IX). Der Kopfteil ist durch Hämmern aus einer einzigen Eisenplatte hergestellt. Er dürfte ursprünglich eine Dicke von 1,5 mm gehabt haben; da er durch das lange Liegen in Sand rostete, wurde er dicker und misst jetzt 2—2,5 mm. Der Rand, sowohl der Haube als auch des Nackenschirms ist leicht verdickt, wahrscheinlich durch Umbiegen der Platte, wobei das glühende Eisen gehämmert wurde. Durch den gleichen Vorgang erzielte man auch die Ausbuchtung, die eine Trennungslinie zwischen Kopfteil und Nackenschirm markiert. An beiden Seiten des Helmkopfes sind durch je drei Niete mit massiven, halbkugeligen Köpfen zwei halbovale Platten befestigt. Diese Platten dienten zur Verstärkung der Helmwand und zur Befestigung eines Leders, das — zwischen Helmrand und Platte eingeklemmt — die bei anderen Helmen gebräuchlichen Scharniere ersetzte, an denen die Wangenklappen zum Schutz des Gesichts hingen. Gleichartige, nur etwas

kleinere Knöpfe als die obigen hielten das Leder an den Wangenklappen fest. Bei unserem Helm ist nur eine Wangenklappe erhalten. Oben in der Mitte ist eine, gleichfalls aus einem Stück gehämmerte Scheitelplatte in Form eines Kegelstumpfes aufgesetzt, um die zylindrische Bronzeröhre, die den Vogel trug, zu verstärken. Die Befestigung geschah durch eine Eisenachse, die in der Mitte eine kugelige Verdickung statt einer Schraube mit Gewind hatte. Die Seitenteile mit ihren Nieten und die Helmspitze mit der Haube sind durch Rost zusammengebacken. Der aus dünnem Bronzeblech gearbeitete Vogel besteht aus mehreren gesondert gefertigten Teilen und wurde schliesslich aus zwei Hauptteilen, einem obern und einem untern zusammengefügt (T. XI—XII). Den Oberteil bildet eine einzige dünne Platte von 0,4—0,8 mm, die vom Halsansatz bis zur Schwanzspitze reicht. Das Gefieder wurde durch eckige, gehämmerte Ausbuchtungen dargestellt, der Länge nach durch 5 parallele Linien getrennt, die sich mit senkrechten Linien schneiden und Zellen bilden, die Schildpat ähnlich sind. Gegen den Schwanz und den Halsansatz werden die Zellen kleiner. Den Schwanz zieren längsgerichtete, symmetrische, abwechselnd vertiefte und erhabene Rillen, die stromlinienförmig verlaufen. Durch Einbiegen der Ränder und Dreiteilung der Spitze wird der entfaltete Fächer des Schwanzes während des Fluges, oder genauer, beim Aufsetzen auf den Boden naturgetreu wiedergegeben. In der Höhe der Flügel geht der Oberteil des Vogels beiderseits in je einen rechteckigen Fortsatz über mit einem zur Verstärkung eingebogenen Rand, woran die beweglichen Flügel angebracht sind. Die Fortsätze haben je drei rechteckige Öffnungen, in denen die Scharniere der Flügel eingepasst sind. Die Flügel wurden mittels eines Stiftes mit flachem, kreisförmig durchlochtem Kopf an den Scharnieren befestigt (T. III, XI). Am untern Teil des Körpers, der gleichfalls aus einer einzigen Bronzeplatte gearbeitet ist, können, nach der Verzierung, drei genau abgesetzte Partien unterschieden werden. An der Brust- und hintern Bauchpartie erscheint die glatte, unverzierte Bronzeplatte, die Mitte hingegen ist mit Gefieder bedeckt. Die Federn sind durch scheinbar übereinanderliegende Schuppen wiedergegeben. Jede Schuppe ist mit 3—10 eingepünzten Punkten geschmückt. Die Stellen, wo die (leicht unsymmetrischen) Beine angelötet waren, zeigen jetzt infolge Bruchs der Platte, zwei ovale Löcher mit einem Durchmesser von 3,2x2,5 cm. Zum Zusammenfügen des Körpers wurde am Unterteil ein glatter Rand von 3—4 mm Breite gelassen, der genau in den Oberteil eingepasst wurde, während an den beiden Enden, am Hals und an der Schwanzwurzel die Teile ausserdem durch je eine Bronzeniete zusammengehalten werden. Hervorzuheben ist, dass beide Teile mit grüngrauer Edelpatina überzogen sind, die auf einen hohen Prozentsatz von Zinn schliessen lässt (Analysen wurden nicht gemacht), wodurch die Bronze die notwendige Härte und Elastizität erhält. Der Kopf, zusammen mit dem Hals wurden wahrscheinlich in verllorener Form gegossen, denn die Dicke der Bronze schwankt zwischen 3—5 mm. Das Gefieder des Kopfes ist in zwei Techniken und durch verschiedene Ziermotive wiedergegeben. Der untere Teil hat leicht erhabene gegossene Schuppen, der Oberteil aber ist mit gehämmerten Punkten und Dreiecken geschmückt, ausser den leicht erhöhten Augenbrauen über den ovalen Augenhöhlen. Die Augen aus gelblichem Bein, mit hervorsteherender rot gefärbter Iris, waren durch Bitumen oder Pech in den Höhlen befestigt. Der kurze und schmucklose Hals weist nur einige Hämmerspuren auf. Man kann heute nicht mehr feststellen, ob der Hals

auf dem Körper nur mit Hilfe der obenerwähnten Niete befestigt war oder ob noch überdies ein (heute verlorener) Ring dazukam, der wie eine Hülse die Lötstelle umschloss. Der Schnabel, vermutlich gleichfalls aus Bein, ging verloren (der jetzt angebrachte wurde anlässlich der Restaurierung aus Kunststoff angefertigt). Die aus dünnen Bronzeplatten gearbeiteten Flügel waren ursprünglich ausgestreckt. Sie sind mit vier Reihen von gehämmerten Wellenlinien verziert. Ausser den Scharnieren mit dem obenerwähnten Stift wurden, wie es scheint, zur Bewegung der Flügel mit einem gewissen Spielraum und zu ihrer Unterstützung in einer bestimmten Lage einfache Federn aus Bronzedraht verwendet (die heute verloren sind). Bemerkenswert ist, dass der rechte Flügel ersetzt und repariert worden war; die dazu verwendete Bronzeplatte nahm eine vom ursprünglichen Flügel verschiedene Patina an (übrigens verlaufen auch die erhabenen Wellenlinien anders, T. IX, XI). Die Beine waren gesondert aus einer dünnen Bronzeplatte gegossen und sind innen hohl. Ihr Gefieder wird durch eingekerbte Dreiecke wiedergegeben. Die Füße haben drei anstatt vier Krallen und sind gleichfalls gesondert gegossen und nachher an das zylindrische Rohr gelötet worden. Zur Befestigung der Füße am zylindrischen Rohr wurden — noch während des Gusses — in ihren Hohlraum Eisennägel mit durchlochten Kopf eingeführt, durch den eine bewegliche Nadel ging, die an der oben erwähnten Hauptachse befestigt war und die gleichzeitig das Abnehmen des Vogels vom zylindrischen Rohr ermöglichte. Diese Eisennägel reichten nur bis zur Biegung der Beine, was sich aus den deutlich sichtbaren Rissen ergibt, die durch Verrosten und Anschwellen der Nägel durch langes Liegen im Sand hervorgerufen sind. Die Beine waren so fest am untern Teil des Körpers angelötet, dass sie einen Teil der Platte ausbrachen und nur die leere Stelle zurückblieb. Das zylindrische Bronzerohr, das die ganze Schwere des Vogels trug, ist aus einer rechteckigen Platte mit gelöteten Längsrändern hergestellt, wie man aus der noch erhaltenen Lötlinie ersellen kann. Zur Verstärkung der Öffnung für die Hauptachse, war am Rohr eine ovale Platte der Rundung des Rohres entsprechend angelötet, die gleichzeitig als Unterscheibe diente. Genau in der Mitte war das Rohr von zwei Löchern durchbohrt, durch die ein Nagel ging, der es an der Hauptachse befestigte (T. IX—X). Abmessungen: Durchmesser des Kopfes: 21x22 cm; Höhe: 15 cm; Länge des Vogels vom Schnabel zum Schwanz: 34 cm; grösste Länge des Flügels: 23 cm, und grösste Breite: 9 cm.

Das Panzerhemd war ursprünglich zusammengefasst und bildet eine kompakte Masse, die durch Rost so zusammengebacken war, dass es bei den Konservierungsarbeiten im Laboratorium nicht entfaltet werden konnte. Die Form, die Masse und der Typ des Hemdes kann infolgedessen nicht mehr festgestellt werden. Es konnte ein Stück des Kettenpanzers zusammen mit der kreisförmigen Bronzerosette (T. VIII, XIV) abgelöst werden. Der Panzer ist aus parallelen und aufeinanderfolgenden Ringen mit den Massen von 1,1 und 0,8 cm zusammengefügt; die Dicke des Drahtes ist 1 mm. Die Ringe wurden durch Stanzen eines Eisendrahtes von gleichmässiger Dicke erzeugt und hierauf über eine Metallstange von gleichbleibender Dimension gestreift; durch Hämmern der Enden, die offen blieben, ergaben sich die zwei Kategorien von Ringen verschiedener Grösse. Das Zusammenfügen geschah folgendermassen: vier Ringe mit dem Durchmesser von 0,8 wurden mit dem fünften vom Durchmesser 1,1 cm zusammengefügt; so ergab sich eine Reihe von Ringen grösseren Durchmessers zwischen zwei Reihen von Ringen

kleineren Durchmessers (T. XIV, C). Die gleichbleibende Zusammenfügung und Aufeinanderfolge unter genauer Wahrung der Folge der Ringreihen war notwendig, um die Oberfläche des Hemdes biegsam und gleichförmig zu halten. Das Zusammenfügen und Durchziehen der Ringe wurde mit Hilfe einer Zange ausgeführt, mit der die Ringenden zusammengedrückt wurden, ohne dass die übereinandergelegten Enden gehämmert oder „geschweisst“, noch abgeplattet und hierauf mit einem Dorn gestanzt worden wären, wie es in der Römerzeit oder im Mittelalter geschah. Infolge der Bodenfeuchtigkeit ist der Panzer an der Oberfläche stark verrostet, während die Mitte viel besser erhalten ist, so dass durch die Reinigung die Panzerfläche teilweise ihre ursprüngliche Biegsamkeit wiederbekam (T. XIV, D-E). Auf einem sehr rostigen Panzerfragment erhielt sich eine runde Rosette aus Bronze vom Durchmesser 5,7 cm. Sie ist in einer zweiteiligen Form gegossen. Anscheinend besteht sie aus einem mittleren Knopf (Umbo) und zwei Ringen, die durch im Relief punktierte Linien in je acht Abschnitte aufgeteilt sind. Der mittlere Knopf ist mit einem erhabenen Triskel geschmückt, während die Abteilungen des äusseren Ringes entweder je zwei erhabene S oder durch gleichfalls erhöhte ovale Punkte getrennte Halbovale aufweisen. Die Rosette war am Panzerhemd durch eine aus der Mitte des Umbo hervorgehende zentrale Niete befestigt, die mit den Ringen des Hemdes mittels eines Bronzeplättchens (T. XIV, A-B) verbunden war.

Die Beinschienen sind aus einer einzigen Bronzeplatte gearbeitet. Durch Hämmern wurde die genaue Form des Knies und der hervorstehenden Wadenmuskel nachgeahmt, so dass sie sich dem Bein anschmiegen. Auch die grossen Adern, die meist über den Wadenmuskeln hervortreten, sind wiedergegeben. Die Ränder der Beinschienen sind von je drei eingeritzten Linien umgeben, die ihren Rahmen bilden. An der Basis über dem Knöchel und unter dem Knie sind noch die Löcher zu sehen, durch die man die Schnüre zog, mit denen die Beinschienen am Fuss befestigt wurden. Die rechte Beinschiene ist in gutem Zustand, die linke hingegen ist zerbrochen. Die graugrünliche Patina ist nicht gleichmässig über die ganze Oberfläche verteilt, es gibt auch vom Bronzekrebs angegriffene Teile und stellenweise ist die Platte durchlöchericht. Wegen der bedeutenden Beimengung von Zinn wurde die Platte brüchig, wie die Sprünge und Bruchstellen der linken Beinschiene zeigen, hingegen aber bewahrt sie auch heute noch einen Teil ihrer ursprünglichen Elastizität. Höhe: 45 cm (T. II. und XIII).

Die eiserne Lanzenspitze hat die Form eines Weidenblattes mit rhombischem Profil; die Tülle ist fast zylindrisch mit breiterer Basis. In der Tülle ist noch das Holz des Schaftes erhalten, der die alte Bruchstelle ohne Feuerspuren zeigt. Die Länge: 22 cm, Breite der Klinge 2,5 cm, Durchmesser der Tülle 1,7 cm. (T. XIV).

Technische Bemerkungen. Da chemische Analysen und Röntgenuntersuchungen der interessanten Fundstücke von Ciumești nicht gemacht wurden, die wertvolle Hinweise über die von den Schmiedemeistern angewandten technischen Verfahren geben könnten, werden wir uns auf allgemeine Bemerkungen beschränken. Bei einer ersten genaueren Untersuchung des Helmes drängt sich der Eindruck auf, dass — obzwar aus mehreren Stücken nach verschiedenen technischen Verfahren geschmiedet und zusammengesetzt — er dennoch einheitlich entworfen und angefertigt wurde; ein geschickter Meister, der sein Handwerk bis ins Einzelne verstand, bediente sich verschiedener technischer Verfahren mit besonderer Kunstfertigkeit. Die Mehrzahl der Bronzehelme wurde

durch Guss in Formen oder aus genieteten Platten hergestellt, hingegen wurde bei Eisenhelmen eine andere Technik angewandt. Im Altertum wurde das Eisen fast ausschliesslich gehämmert. Die Herstellung der halbkugeligen Kappe aus einem einzigen Stück erforderte eine lange Arbeitszeit und höhere, durch langjährige Übung erworbene technische Kenntnisse, da das Glühen und Hämmern der Platte oft wiederholt werden musste, bis man die gewünschte Form und eine glatte Oberfläche erzielte, besonders aber, bis man die Sicherheit hatte, dass durch die häufigen Abkühlungen keine Sprünge entstanden seien. (Abb. 2). Die Vorliebe für Eisenhelme ist begreiflich, da die aus Bronze gefertigten bei kräftigen Schwerthieben in Brüche gingen, während die Eisenhelme schmiegsamer und widerstandsfähiger waren, so dass... „die Schwerter von ihnen abgleiten oder an ihnen zersplittern“, wie Plutarch sagt (Camillus, XL). Nachdem sie die Eigenschaften der verschiedenen Metalle empirisch (durch erworbene oder ererbte Erfahrung) kennen gelernt hatten, gingen die Schmiedemeister von der Herstellung einzelner Eisenhelme (hauptsächlich Paradehelme), nach und nach zur Anfertigung einer grösseren Zahl von Exemplaren über. Für den Bedarf einer zahlreichen Armee wurden aber weiterhin Bronzehelme hergestellt, die viel rascher und leichter anzufertigen waren. Der Meister des Helms von Ciumești brachte einige Neuerungen, die überhaupt nicht oder nur fallweise bei den Helmen der italisch-keltischen Gruppe zu finden sind, zu der unser Helm gehört. So ist das Anbringen der kegelstumpfförmigen, speziell als Stütze des Vogels erdachten Helmspitze eine Neuerung, die wir bei den griechisch-thrakischen oder italisch-keltischen Helmen nicht finden, bei denen die Helmspitze gewöhnlich ein Teil des Helmkopfes ist. Völlig originell ist die Art der Befestigung der Helmspitze² und die der Wangenklappen ohne Scharniere³. Diese aus einer praktischen Notwendigkeit entstandene Neuerung gestattete im Falle von Beschädigungen eine rasche Reparatur durch Ersatz des Leders und Ablösung der Seitenplatten von der Haube. Weiters waren die ledergefüllten Wangenklappen bequemer und beweglicher. Die halbovalen Platten des Helmkopfes hatten ausserdem die Aufgabe, ihn gerade an den meistgefährdeten Stellen zu verstärken. Der originellste Teil des Helms von Ciumești ist sein Schmuck durch den Bronzevogel, der durch technische Verfahren hergestellt ist, die sich von den bei Verfertigung des Helmkopfes angewandten unterscheiden. Wir können nicht feststellen, ob die rechtwinkligen Zellen, die den Panzer der Schildkröte nachahmen, und der scheinbar übereinanderliegenden Schuppen auf Formen aus Weichholz getrieben wurden oder ob man vielleicht Bitumen verwendete, das häufig bei Herstellung von Verzierungen auf Gold- und Silberplatten zur Anwendung kommt. Durch Hämmern auf einer harten Fläche (Amboss) kann eine so vollkommene Ausführung und insbesondere eine Wiedergabe der Ornamente im Relief nicht erzielt werden. Es scheint, dass der Meister aus Erfahrung und ohne besondere Berechnungen wusste, dass er durch die sich verjüngenden rechtwinkligen Zellen oder Schuppen den Bronzeplatten eine grössere Widerstandsfähigkeit und Elastizität verlieh, die gleichzeitig den durch ihre Zusammenfügung hervorgerufenen gegenseitigen Druck aufhob; daher verwendete er — ausser den beiden Nietten (eine an der Schwanzwurzel und die andere am Hals) — keine weiteren Mittel zur besseren Befestigung der beiden Hauptteile des Vogelkörpers. Auch beherrschte er das Lötverfahren für Bronze so vollkommen, dass die gelöteten Teile bis heute standgehalten haben. Das Einkleben der Iris aus gefärbtem Bein in die Augenhöhlen mit

Hilfe von Bitumen erwähnen wir nur als eines der im Altertum häufig angewandten Verfahren. Die Wellenlinien auf den Flügeln hatten — ausser ihrer dekorativen Rolle — auch die Aufgabe, die Widerstandsfähigkeit der dünnen Folie zu verstärken, aus der sie angefertigt waren. Der rechte Flügel war aus einer Bronze mit weniger Zinn hergestellt (er hat grünbläuliche Patina), und lässt auf eine spätere Reparatur schliessen. Gleichzeitig mit dieser Reparatur, oder vielleicht bei anderer Gelegenheit, wurden einige der Scharniere für die Flügel ersetzt; sie sind aus (genieteten) Bronzeplättchen von anderer Qualität hergestellt.

Bei flüchtiger Betrachtung erscheint die Technik des Panzerhemdes einfach, zieht man aber die damaligen technischen Möglichkeiten in Betracht, so setzt sie ein hohes Mass an Erfindungsgabe und Geschicklichkeit des Schmiedes voraus, der wahrscheinlich viel Zeit zur Fertigstellung des Hemdes brauchte. Der Umstand, dass der Draht für die Ringe eine stets gleichbleibende Dicke mit einem Unterschied von höchstens 1/10 mm hat, beweist, dass er nicht gehämmt ist. Wahrscheinlich wurde ein „Drahtzieher“ (Abb. 3) verwendet, wie der in Bandul de Cîmpie⁴ gefundene, mit dessen Hilfe die Meister Drähte von verschiedener Dicke herstellen, die unter anderen für die Herstellung der aus Silberdraht⁵ geflochtenen Halsketten nötig waren. Die Anfertigung der zwei Typen von Ringen mit immer gleichbleibenden Durchmesser war einfach. Sie erforderte nur eine besondere Aufmerksamkeit beim Zerschneiden des Drahtes in genau gleiche Stücke, denn nachher ergaben sich die gewünschten Ringe durch Hämmern um Metallstangen. Die Erfindungsgabe und Geschicklichkeit des Meisters zeigt sich hauptsächlich in der Art, wie er die Ringreihen mit Hilfe einer Zange miteinander verband, und so die Schmiegsamkeit und Gleichförmigkeit der Reihen und gleichzeitig die Dauerhaftigkeit und Zweckdienlichkeit des erzeugten Stückes erzielte. Der Schmied, der das Panzerhemd von Ciumești anfertigte, bediente sich des einfachsten technischen Verfahrens (die Ringenden blieben offen), zum Unterschied von den römischen und mittellalterlichen Meistern, die durch Hämmern die Enden der Ringe leicht verbreiterten und sie hierauf durch Stanzen mit einem Dorn befestigten⁶. Die Gesamtausführung des Hemdes (über dessen Form und Schnitt wir keine Angaben machen können), erforderte aber viel Zeit und mühsame qualifizierte Arbeit, daher muss die Anzahl der Panzerhemden in dieser Zeit recht beschränkt gewesen sein. Das Hemd von Ciumești stellt einen hochentwickelten Panzertyp dar, (T. XVI), denn es bestehen entscheidende Unterschiede zu dem einfachen Panzer, bei dem gewöhnlich die Ringe in Netzform zusammengefügt sind. Zweifellos verfügte der Meister über ein Modell und über eine mehr oder weniger lange Erfahrung aus Werkstätten, die in solchen Erzeugnissen spezialisiert waren; anders könnte man das vereinzelte Auftreten eines so erfindungsreich und kunstvoll gearbeiteten Panzers nicht erklären.

Die Beinschienen stellen keine technischen Probleme, denn sie sind nach Verfahren gearbeitet, die lange vorher in griechischen und etruskischen Werkstätten bekannt waren. (Abb. 4—5). Wir wollen nur hervorheben, mit welcher Sorgfalt der Meister sie genau der Muskulatur und dem Knochenbau der Beine anpasste, bis zu dem anatomischen Detail (T. XIII.) der naturgetreu wiedergegebenen Adern. Die Beinschienen sind aus Bronze von sehr guter Qualität mit einem bedeutenden

Zusatz von Zinn gearbeitet, haben daher Edelpatina und bewahren ihre ursprüngliche Elastizität bis heute.

Die Lanzenspitze wurde nach damals üblichen Verfahren geschmiedet; zu bemerken ist, dass das Holz des Schaftes auf Grund der Jahresringe als Eiche bestimmt wurde. Er war gekocht oder im Feuer gehärtet, um ihm die für eine leichte Wurflanze notwendige Härte und Elastizität zu geben. Gewiss werden die chemischen und Röntgenanalysen neue Daten und Beobachtungen liefern, die unsere technischen Bemerkungen ergänzen oder vielleicht umstossen.

Werkstätten und Zeitstellung. Wie aus unseren Ausführungen hervorgeht, waren bei Herstellung der beschriebenen Objekte komplexe technische Verfahren, ja selbst einige Neuerungen angewendet worden, so dass von vornherein die Möglichkeit ausgeschlossen ist, dass sie von einem am „Hofe“ eines keltischen „Fürsten“ oder Stammeshäuptlings und in dessen Auftrag arbeitenden Meister angefertigt wurden. Alle Beobachtungen sprechen dafür, dass die Gegenstände von Meistern mit hoher technischer Erfahrung in Werkstätten von alter Überlieferung gearbeitet wurden, wo die von Vater auf Sohn vererbten Kenntnisse durch, im Vergleich zu zeitgenössischen Entsprechungen, neue Erfindungen und technische Verfahren weiterentwickelt wurden. Um annähernd das Gebiet feststellen zu können, wo der Helm, das Panzerhemd und die Beinschienen von Ciumești gearbeitet wurden, ist es notwendig, eine vollständige Liste der Orte aufzustellen, wo ähnliche Entdeckungen gemacht wurden, um ihr Verbreitungsgebiet und ihre Herstellungsorte zu bestimmen, wobei die verschiedenen typologischen, technischen, stilistischen, chronologischen sowie andere Probleme besprochen werden müssten. Dies würde bei weitem den Rahmen dieser Arbeit überschreiten, durch die wir — wie schon bemerkt — vor allen wünschen, den Fachgelehrten diese wichtige Entdeckung zur Kenntnis zu bringen. Wir werden dennoch versuchen, den chronologischen Rahmen zu umreißen und — als Arbeitshypothese — das vermutliche Herstellungsgebiet zu bestimmen.

In Europa wurden die meisten Eisenhelme, darunter die ältesten Exemplare, in Italien gefunden. Bei Untersuchung ihres Verbreitungsgebietes⁷ ergibt sich, dass die Mehrzahl in etruskischer Umgebung oder unter etruskischem Einfluss hergestellt wurde. Bei den Römern führte erst Camillus — wie Plutarch (*Camillus* XL) berichtet — im Laufe des 4. Jhs. v. u. Z. den Eisenhelm beim Heer ein, was aber seine frühere Verwendung in Einzelfällen nicht ausschließt. Aus Plutarchs Darstellung muss festgehalten werden, dass man erst im Laufe des 4. Jhs. v. u. Z. zu der Erzeugung von Eisenhelmen überging, die bestimmt war, wenigstens teilweise die Bedürfnisse eines grösseren Heeres zu befriedigen. Die bis jetzt gemachten Bodenfunde scheinen diese Nachricht zu bestätigen, da ein Grossteil der in italischen Werkstätten erzeugten Eisenhelme vorzugsweise in dieses Jahrhundert verlegt werden kann. Bezeichnend und — wie es scheint — nicht bedeutungslos ist der Umstand, dass die repräsentativsten aus diesen Werkstätten stammenden Funde, Schmuckhelme sind, wie der von Ciumești, die höchstwahrscheinlich auf spezielle Bestellung hervorragender Krieger oder Anführer hergestellt wurden. Ihre Gold — oder Bronzeplattierung mit verschiedenen Schmuckmotiven (Amfreville, Canossa, Filotrano, Umbria, Apahida u.s.w.), oder die Gravierung der Schmuckmotive im Latènestil direkt auf das Eisen des Helmes (Silivas) hat die Mehrzahl der Gelehrten, die sich damit beschäftigten, veranlasst, sie den Kelten zuzuschreiben. Zwei-

fellos kann die Vorliebe der Kelten für Zierobjekte im Latènestil und die überwiegende Rolle, die sie bei Verbreitung solcher Objekte über weite Gebiete hatten, nicht geleugnet werden. Es ist aber nicht genügend geklärt, wo dieser Stil entstand und welches die bedeutendsten Werkstätten waren. Es scheint, dass die lange von Kelten besetzten und beherrschten etruskischen Städte in Norditalien dabei eine grössere Rolle spielten, als ihnen bisher zuerkannt wurde. Nicht zufällig hebt P. Jacobsthal bezüglich der Helme aus der Gruppe B hervor, dass sie das Ergebnis einer Zusammenarbeit von etruskischen und keltischen Meistern aus einer italischen Werkstatt sind⁸. Hier könnte ein Vergleich mit der Zusammenarbeit der griechischen Werkstätten vom Nordufer des Schwarzen Meers mit den Skythen gezogen werden. Die Herstellung zahlreicher Gegenstände im „skythischen Tierstil“⁹, nach dem Geschmack und auf Wunsch der Skythen sicherte diesen Werkstätten durch lange Zeit eine fruchtbringende und schöpferische Tätigkeit, eine Erscheinung, die wenigstens teilweise auch für die etruskischen Werkstätten zutreffen scheint¹⁰. Das bedeutet nicht, dass die keltischen Meister — einmal mit den verschiedenen Verfahren vertraut, von denen einige ihnen neu und schwierig erscheinen mussten — nicht begonnen hätten, eine Reihe von Gegenständen, hauptsächlich aus Eisen, nach den neuen Verfahren und nach ihrem eigenen Geschmack herzustellen, zumal auch sie eine reiche Erfahrung in der Eisenbearbeitung besaßen. Es bestand aber ein grosser Unterschied zwischen den keltischen Oppida von ausgesprochen hallstattzeitlichem Charakter und den blühenden etruskischen Städte-Kolonien, die von den in Italien eingedrungenen Kelten erobert wurden. Dieser Unterschied spiegelt sich deutlich in der Qualität und Zusammenetzung der keltischen Grabbeigaben aus dem Norden Italiens wieder, in deutlichem Gegensatz zu dem gleichzeitigen Inventar der Keltengräber aus anderen Gegenden Europas. Spezifisch für keltische Gräber aus dieser Zeit ist das Vorhandensein von Waffen in den Grabinventaren, ein Beweis für ihr kriegerisches Wesen. Diese beständige Kriegslust der Kelten wird mehrmals von antiken Schriftstellern (Polybius, Strabo, Plutarch, Titus Livius u.s.w.) hervorgehoben und unterstrichen. Es wird über zahlreiche Kriegszüge in Italien und in anderen Gegenden Europas berichtet. Interessant ist, dass mit zunehmender Sesshaftigkeit in den eroberten Gebieten, da andere Interessen und Beschäftigungen den Vorrang gewannen, die Zahl der Waffen in den keltischen Friedhöfen nach und nach abnimmt. Die italischen Helme erscheinen häufig als Grabbeigabe in den Friedhöfen, die den Kelten zugeschrieben werden (Dovadola, Canossa, Montefortino, Filotrano, Giubasco, San Cinesio u.a.); oft sind sie von Beinschienen begleitet (Dovadola u.s.w.)¹¹. Die Datierung dieser Friedhöfe und im besondern der Helme an das Ende des 5. Jhs.v.u.Z. und vor allem in das 4. Jh.v.u.Z. hat einige Gelehrte zu der Annahme veranlasst, die Nachahmung der italischen Helme in keltischen Werkstätten habe schon im 5. Jh.v.u.Z. begonnen¹². Die Berichte der antiken Schriftsteller über keltische Helme sind nicht zahlreich und unklar. So bemerkt Silius Italicus (Pun. I, 624; IV, 213), dass die Senonier aus der Gallia Cisalpina Helme (*galeae Sencnum*) getragen hätten, derselbe aber weist die konischen Helme den Liguriern (I, 627) zu. Plinius (Hist. Nat. XXXII, 11, 23) sagt, dass die Kelten ihre Helme mit Korallen schmückten; Diodorus (Bibl. V, 30) beschreibt die keltischen Waffen und gibt an, dass auf manchen keltischen Helmen Hörner, auf manchen Vögel, andere Tiere oder sehr grosse Aufsätze angebracht seien, wodurch die Träger dieser Helme sich selbst

schr gross vorkämen. Andererseits wird in einigen Quellen behauptet, die Kelten, die Rom oder Griechenland angriffen, hätten ausser dem Schild keine Schutz Waffen besessen (Pausanias, X, 21. 2; Dionysios aus Halikarnass, XIV, 9; Plutarch, Camillus, XL u.a.). Der wichtigste Bericht ist gewiss der des Diodorus, besonders im Hinblick auf den Helm von Ciumești, der mit einem Vogel geschmückt ist. Es scheint, dass die Ausschmückung dieser Helme mit figurlichen Darstellungen nicht nur dem Streben des Kriegers entsprang, aufzufallen und den Feinden Furcht einzuflössen, sondern wahrscheinlich auch eine symbolisch-religiöse Bedeutung hatte, besonders da einige dieser Darstellungen, (Vögel, Wildschweine, Wölfe, Hörner u.s.w.) die Attribute keltischer Gottheiten waren. In Anbetracht ihrer Gliederung in Sippen und Stämme erscheint es natürlich, dass diese Darstellungen heilige Tiere symbolisieren, die scheinbar ursprünglich das Totem der Sippe oder des Stammes waren; selbstverständlich hatte nur der betreffende Häuptling das Recht, dieses Symbol auf dem Helm zu tragen. In dieser Hinsicht ist die bekannte Szene auf dem Kessel von Gundestrup bezeichnend, wo an der Spitze eines religiösen Umzuges, an dem bewaffnete Krieger teilnehmen, vier berittene Persönlichkeiten Helme tragen, die mit verschiedenen Darstellungen: Vogel, Wolf, Hörner und Sonnenscheibe geschmückt sind, während der fünfte Krieger, Anführer einer Gruppe von Hornbläsern, einen Helm mit einem Wildschwein trägt¹³. Die übrigen Darstellungen auf dem gleichen Gefäss geben mythologische Szenen wieder und besonders verschiedene keltische Gottheiten mit ihren Attributen. Die Mehrzahl der Forscher, die das Gefäss studiert haben, sprechen sich — gestützt auf verschiedene Argumente und Entsprechungen — für eine Datierung zwischen dem 2. Jh.v.u.Z. und dem 3. Jh.u.Z. aus¹⁴. Die Darstellung eines Reiters, der einen Helm trägt, auf dem ein Vogel mit ausgebreiteten Flügeln steht, ist auf der Silberphalere von Surcea wiedergegeben¹⁵ (Abb. 6). Zu erwähnen ist auch der Bronzekopf eines Kelten (?) mit vogelgeschmücktem Helm aus Avignon¹⁶. Der Helm von Ciumești ist unseres Wissens der erste Fund, der die Mitteilungen Diodors bestätigt, während die Darstellungen des Gundestruper Kessels (T. XV) und der Phalere aus Surcea nur erkennen lassen, wie solch ein Helm aussieht. Was ungeklärt ist und wahrscheinlich auch bleiben wird, ist die symbolische Rolle des Vogels auf diesem Helme, der als Blickfang die Aufmerksamkeit auf seinen Besitzer lenken sollte. In der Religion und Mythologie der Kelten spielen die Vögel eine wichtige Rolle. Die Druiden, die Priester der Kelten, weissagten mit Hilfe von Vögeln, Raben, Adler, u.s.w.¹⁷. Interessant ist auch die Mitteilung Justins (XXIV, 4, 3—8), wonach die Kelten, geführt vom Schrei der Vögel, nach Illyrien eingedrungen wären. Die Darstellungen auf den Situlen von Vače, Certosa u.a.¹⁸, wo Vögel im Fluge vor bewaffneten Krieger, oder vor religiösen Umzügen gezeigt werden, könnten den Gedanken aufkommen lassen, dass diese Vorstellungen aus der keltischen Mythologie durch Vermittlung der Etrusker von anderen Völkern (Illyrern, Thrakern, Sigynnen etc.)¹⁹ übernommen wurden. Gleichfalls von den Etruskern übernahmen die römischen Auguren — und wahrscheinlich auch die keltischen Druiden — die Gewohnheit, aus dem Vogelflug Ereignisse vorauszusagen; eine andere Entsprechung sind die heiligen Gänse des Kapitols der Göttin Juno (Plutarch, Camillus XXVII), die der etruskischen Göttin Uni gleichgestellt werden kann²⁰. Selbst wenn in der Religion und Mythologie der antiken Völker Ähnlichkeiten und — manchmal gegenseitige — Anleihen bestanden, die

für jene Zeit natürlich und erklärlich sind, scheint das Tragen eines Vogels oder anderen Tieres auf dem Paradehelm nur den Kelten eigen gewesen zu sein. V. Corvus ist bei den Römern ein Einzelfall. Diese Persönlichkeit hat wirklich gelebt, da ihre politische und militärische Laufbahn verfolgt werden konnte²¹. Aus der auf sie bezüglichen Legende soll in erster Linie nur die Tatsache festgehalten werden, dass die Gewohnheit, einen Vogel auf dem Helm zu tragen schon im Laufe des 4. Jhs.v.u.Z. bestand. Der Glaube des V. Corvus, der ihn veranlasste, auf dem Helm dieses Attribut einer Gottheit zu tragen und der ihm verhalf, den keltischen Krieger zu besiegen, kann durch die bei den Römern häufige (mehrfach von antiken Schriftstellern berichtete) Gewohnheit erklärt werden, von den besiegten Völkern die Gottheiten samt deren Attributen zu übernehmen. Tatsächlich scheint auch dieser Fall eher für die Hypothese zu sprechen, dass der von V. Corvus besiegte Krieger am Helm einen Raben trug, denn es ist viel glaubhafter, dass der während des Kampfes durch einen Schaden sich vom Helm ablösende Metallvogel seinen Träger am Auge verwundete oder ihn für einen Augenblick am Sehen hinderte (den Corvus benützte, um ihn zu töten), als das wunderbare Erscheinen eines wirklichen Raben, der ihm die Augen ausgehackt hätte, wie die Legende berichtet²². Leider sind wir nicht in der Lage, feststellen zu können, welche Art Vogel den Helm von Ciumești schmückt, denn einige Einzelheiten sprechen für einen Raben, andere aber für einen Falken. Unabhängig von der Art des Vogels bleibt die Absicht des Schmiedemeisters bestehen, durch den betreffenden Vogel ein heiliges Tier zu symbolisieren, denn für den Besitzer dieses Helmes war der Vogel nicht nur ein Schmuck oder unterschied ihn von anderen Kriegern, sondern erfüllte im besonderen die symbolische Aufgabe, ihn zu schützen, ihm Mut und gleichzeitig den Feinden Furcht einzuflößen, die zu jener Zeit ungemein abergläubisch waren (wie uns eben der Fall des V. Corvus beweist). Entwurf und Ausführung eines solchen Helmes sind im allgemeinen den Griechen, Etruskern und Römern fremd, hingegen — nach Diodorus — spezifisch für die Kelten²³. Dieser Umstand, sowie das — bedeutungsvolle und fast genaue — Zusammentreffen des Erscheinens und Gebrauchs der italischen Eisenhelme mit der Eroberung und Beherrschung Norditaliens durch die Kelten unterstützt zur Genüge die Hypothese, dass die Schöpfer und die Träger dieser Helme hauptsächlich Kelten sind. Schwer festzustellen bleiben einerseits die Werkstätten, wo sie geschmiedet wurden und andererseits die Zeitspanne, die zur Aneignung der verschiedenen technischen Verfahren erforderlich war. Es ist richtig, dass Diodor (V, XXIII), die Meisterschaft der iberischen Kelten im Schmieden eines Eisens von aussergewöhnlicher Güte, ähnlich dem Stahl, hervorhebt, woraus „...sie hervorragende gute Schwerter herstellen, deren Hieben weder Schild noch Helm noch Knochen widerstehen“²⁴, andererseits aber waren auch die Etrusker berühmt für ihre hervorragenden Eisenerzeugnisse, aus den in der Umgebung von Populonia oder auf der Insel Elba gewonnenen Erzen. Zur Veranschaulichung genügt die Stelle aus Titus Livius (Ab urbe condita, XXVIII, 45), wo erwähnt wird, die Etrusker aus Populonia hätten Eisen geliefert und die aus Arezzo hätten Scipio im Kampfe, den er gegen Karthago vorbereitete, Hilfe geleistet mit „...3.000 Schilden und ebensovielen **Helmen**, sowie mit Lanzen und langen und kurzen Speeren, und sich verpflichtet, ihm in ganzen 57.000 solcher Waffen zur Verfügung zu stellen, von jeder Art eine gleiche Anzahl“. Unter den Bodenfunden erwähnen wir den von Vetulonia, wo — in einer

Grube — 105 ganze oder gut erhaltene²⁵ Bronzehelme gefunden wurden, ohne weiter auf die zahlreichen Einzelfunde oder die Funde aus Friedhöfen einzugehen. Wenn die Produktivität der etruskischen Werkstätten im Laufe des 3. Jhs.v.u.Z., als die etruskischen Städte bereits in vollem politischen und militärischen Verfall waren, so gross war, dass sie auf Wunsch der Römer eine derart beträchtliche Anzahl von Waffen liefern konnten, scheint es natürlich, dass sie in den vorangegangenen Jahrhunderten im Auftrag der Kelten einige der Paradehelme aus Eisen herstellen konnten, obzwar die Mehrzahl der bekannten etruskischen Helme aus Bronze waren. Die metallographische Untersuchung und die chemische Analysen der italischen Eisenhelme im Vergleich mit anderen spezifischen Erzeugnissen der etruskischen oder keltischen Werkstätten könnten wichtige Beiträge zur Klärung dieser Frage ergeben, selbst wenn es sich herausstellen sollte, dass zu einem gewissen Zeitpunkt sowohl die einen als auch die anderen der Schmiedemeister die technischen Verfahren zur Verarbeitung des Eisens von **ferritischer** oder **perlitischer**²⁶ Struktur kannten. Diese Analysen und metallographischen Proben hätten einen praktischen Wert, weil durch das vergleichende Studium von genau datierten Objekten wahrscheinlich auch einige chronologische Anhaltspunkte zu gewinnen wären, wodurch nicht nur die verschiedenen technischen Verfahren, sondern vielleicht auch einige ethnische Zuweisungen im Zusammenhang mit gewissen Produktionszentren aufgeklärt werden könnten. Beim heutigen Stand der Forschung, da Spezialarbeiten über dieses Problem fehlen, ist es sehr schwer, mit Sicherheit zu entscheiden, ob der Helm von Ciunești in einer keltischen Werkstatt gearbeitet wurde oder in einer etruskischen aus den unter keltischer Herrschaft stehenden Kolonien. Um diesen Vorbehalt zu rechtfertigen, verweisen wir darauf, dass es zwischen dem Helm von Ciunești und dem von Silivaș (die uns zugänglich waren), grosse Unterschiede gibt, sowohl in der Qualität des Eisens, als auch im Herstellungsverfahren, obzwar typologisch beide zur grossen Gruppe der italischen Helme gehören und chronologisch sehr wahrscheinlich gleichzeitig sind²⁷. Der Helm von Silivaș (T. XIX.) war einfacher ausgeführt; die Haube zusammen mit der Helmspitze sind aus einem einzigen Stück gearbeitet und an Stelle der seitlichen Platten, an denen die Wangenklappen befestigt waren (die in Silivaș verloren gingen) sind nur einfache Nieten mit im Latène B-Stil verzierten Köpfen angebracht. Andererseits wird dazu noch das Verfahren der Gravierung angewendet. Die hervorragende Qualität des Eisens hat die fast vollkommene Erhaltung der Schmuckmotive, besonders auf dem Schirm, ermöglicht. Diese bedeutenden Unterschiede zwischen den beiden auf dem Gebiete Rumäniens und in sicher keltischem Milieu entdeckten Helmen finden keine andere Erklärung, als dass sie in verschiedenen Werkstätten und von verschiedenen Meistern ausgeführt wurden, die — obzwar Zeitgenossen — nach unterschiedlichen technischen Verfahren arbeiten, die sie einander nicht mitteilen, sondern sorgfältig als „Fabriksgeheimnis“ bewahren. So könnte wenigstens teilweise die grosse Verschiedenheit unter den italischen Eisenhelmen erklärt werden, obzwar man dieser Bemerkung noch hinzufügen könnte, dass sie — grösstenteils Paradehelme — auf Bestellung gearbeitet wurden, so dass der Meister die Wünsche seines Kunden berücksichtigen musste, der in den meisten Fällen ein von den ihm bekannten verschiedenes Stück wünschte. Der gemeinsame Zug dieser Helme ist aber durch die Zeitnode bedingt, die ihnen eine besondere Note verleiht und die — wie man annehmen muss — von nicht zu lan-

ger Dauer, also recht beschränkt war, selbst wenn die Benützung dieser Helme und — in einigen Fällen — ihr Vergraben als Beigaben zu einem viel späteren Zeitpunkt als ihre Herstellung erfolgte. In grossen Zügen kann der Herstellungszeitpunkt dieser Helme gegen Ende des 5. und in die erste Hälfte des 4. Jhs.v.u.Z. angesetzt werden. Nach Meinung einiger Forscher wurden die italischen Helme von den cisalpinen Kelten erst am Anfang des 4. Jhs.v.u.Z. übernommen²⁸. Einen chronologischen Stützpunkt für die Datierung des Bronzefogels vom Helm von Ciumești ins 4. Jh.v.u.Z. bietet die Bronzeplatte von Olympia²⁹ (Abb. 7), die in ähnlicher Technik den unteren Teil mitsamt dem Schwanz eines Vogels wiedergibt, dessen Form und Bestimmung aber nicht festgestellt werden kann. Die sichersten Hinweise für die Datierung des Fundes von Ciumești bieten die Beinschienen. Die grosse Mehrzahl von Beinschienen war in griechischen Werkstätten gearbeitet, scheinbar aber hört ihre serienweise Herstellung gegen Ende des 4. Jhs.v.u.Z. auf, besonders nachdem Alexander d. Gr. sie im mazedonischen Heer abschaffte (Polybius XI, 9, 4). Die Bodenfunde bestätigen diesen Umstand, denn von den zahlreichen Funden, die z. B. am Nordufer des Schwarzen Meeres gemacht wurden, fällt die Mehrzahl in das 5.—4. Jh.v.u.Z.³⁰ Ein Grossteil der auf italienischem Gebiet entdeckten Exemplare war aber in etruskischen Werkstätten hergestellt, denn die in den keltischen Friedhöfen von Dovadola, Rocca, San Casciano, San Chirico Nuova, S. Martino in Garotta u.s.w. gefundenen stammen höchstwahrscheinlich aus diesen Werkstätten³¹. Besonders die der Muskulatur und dem Knochenbau des Beines angepassten Stücke, wie die von Ciumești, scheinen in Italien häufiger zu sein als in anderen Gegenden. Übrigens trugen die Kelten vor ihrer Ankunft in Norditalien nur in Ausnahmefällen Beinschienen. Das Fehlen von Cnemiden in den Grabinventaren der keltischen Nekropolen nördlich und östlich der Alpen unterstreicht die Bedeutung ihres Vorkommens in Ciumești und lässt an eine direkte Beziehung zu Norditalien denken. Wahrscheinlich hat auch der keltische Krieger von Ciumești seine Beinschienen eher aus Norditalien als aus Griechenland bezogen, denn die nächsten Entsprechungen finden sich in den obenerwähnten keltisch-italischen Friedhöfen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass sie doch aus Griechenland (entweder um 368 v.u.Z.) gebracht wurden, oder vielleicht bei der Ausraubung des Tempels von Delphi (280 v.u.Z.), aber die Gewohnheit des Tragens von Beinschienen haben die Kelten doch in Italien angenommen, sei es von den Etruskern, sei es von alten italischen Völkern (Sabiner, Osker u.s.w.), bei denen sie seit langer Zeit verwendet wurden³².

Viel schwieriger ist es, das Erscheinen des Panzerhemdes von Ciumești zu erklären weil wir keinen ähnlichen Fund kennen. Nach Varro (*De lingua latina*, V, 24, 16) wäre das Panzerhemd eine Erfindung der Kelten. Der Fund von (hallstattzeitlichen) Panzerhemden aus Bronzegliedern, durchweht mit Hanf- Flachs- oder Wollfäden, scheint aber diese Behauptung teilweise zu entkräften, wenn auch der Herstellungsvorgang dieser Hemden sich von dem der eigentlichen Panzerhemden³³ unterscheidet. Die Idee, Panzerhemden aus untereinander verbundenen Bronzegliedern herzustellen, ging wahrscheinlich von den hallstattzeitlichen **Pectoralen** (Brustpanzern) aus, von denen ein aus Bronzegliedern gebildetes Netz herabhängt, oder aber Drähte, die in Form einer Acht aneinandergereiht und verflochten waren, und die — ausser als Schmuck — auch dazu dienten, die Brust ihres Trägers zu schützen³⁴. Tatsächlich ist von diesen Bronzegliedernetzen bis zum Panzerhemd nur ein Schritt,

denn das Herstellungsverfahren ist ähnlich. Es scheint, dass die Kelten den Gedanken, ein Panzerhemd aus Bronzegliedern mit Hilfe von Hanf-Flachs-oder Wollfäden zu „flechten“ (nach Art des Hemdes von Brno-Zidenice oder des Gürtels von Novilara), mit der Idee vereinten, die Bronzeglieder in Gestalt eines Netzes zu verbinden (wie beim Pectorale von Ancona). Das Ergebnis dieser sinnreichen Kombination musste ein richtiges Panzerhemd sein. Das Stück aus Ciumești stellt den hochentwickeltesten Typ eines Panzerhemdes dar; wahrscheinlich hatte der Schmiedemeister ein Modell vor Augen, von dem er sich anregen liess, selbst wenn die Neuerung, die Gliederreihen in der oben beschriebenen Ordnung, also auf ganz besondere Art zu verbinden, ihm angehörte. Varro hatte wahrscheinlich Recht, den Kelten den Vorrang einer erstmaligen Herstellung von Panzerhemden zuzuschreiben, mit der Einschränkung aber, dass sich das nur auf diejenigen aus Eisengliedern bezieht. Das Exemplar von Ciumești bestätigt Varros Mitteilung, denn bis jetzt ist unseres Wissens nach, wegen der Datierung der Bronzerosette in Latène B, dieses Hemd das älteste Stück. Die Fragmente von — gleichfalls latènezeitlichen — Eisenpanzerhemden sind viel einfacher, durch Verbindung der Glieder in Netzform, ausgeführt. Dieses gilt für die Exemplare von Tiefenau, Horny Jatov und Popești³⁵ die aber jünger sind, obzwar zwei von ihnen ebenfalls in keltischem Fundzusammenhang erscheinen (Tiefenau, Horny Jatov), während das dritte in einem dakischen Brandhügelgrab (Popești) gefunden wurde. Auch die figürlichen Darstellungen von Panzerhemden bringen uns der Lösung der Frage nicht näher, wann eigentlich das Panzerhemd und seine Herstellungstechnik erstmalig auftauchte. Nur das als keltische Trophäe am Fries des Tempels von Pergamon dargestellte Panzerhemd und das von Vachères (T. XVI) scheint in einer Technik ausgeführt zu sein, die zumindest ungefähr an die von Ciumești erinnert, obzwar die Anordnung der Reihen und die Verknüpfung der Glieder nicht dieselbe ist³⁶. Das einzige halbwegs sichere Kriterium zur Datierung des Panzerhemdes von Ciumești ist die im Latènestil verzierte Bronzerosette. Ohne weiter auf die Schmucknotive der Rosette einzugehen, nur auf Grund einiger naher Entsprechungen³⁷ glauben wir dass auch dieses Stück sich vorzugsweise in das 4. Jh.v.u.Z. einreihen lässt, selbst wenn die Ziernotive auch noch im darauffolgenden Jahrhundert verwendet werden. Leider können uns auch die Schriftquellen nicht konkret bei der Zeitbestimmung helfen. Varro und Diodor (V, 30) melden die Verwendung von Panzerhemden bei den Kelten und im allgemeinen sind sich die Forscher einig, dass die Römer sie von diesen übernommen haben. Nach Polybios (VI, 23, 15) „trugen die Legionssoldaten mit einem höheren Census als 10.000 Drachmen ein Panzerhemd an Stelle des Pectorals“. P. Couissin³⁸ nimmt an, dass die Römer das Panzerhemd im Laufe des 4. Jhs.v.u.Z. übernahmen, das heisst, dass die Kelten es schon früher benützten. Auch bei den Etruskern haben wir die älteste Darstellung des Panzerhemdes auf einer bei Chiusi³⁹ gefundenen Urne, so dass die Feststellung des Datums wann das Eisenpanzerhemd auftauchte noch ungenügend geklärt ist. Bis jetzt ist das Panzerhemd von Ciumești das älteste, in sicher keltischem Fundverband gefundene Stück. Dass derartige Rüstungen nicht nur bei den Römern, sondern auch bei den Kelten nicht häufig waren, zeigt die Seltenheit solcher Funde und die Tatsache, dass zu ihrer Ausführung eine lange Zeit und qualifizierte Arbeit nötig waren.

Während die Zeitbestimmung des Fundes von Ciumești nicht allzu grosse Schwierigkeiten bereitet, da der Grossteil der Entsprechungen

auf das 4. Jh.v.u.Z. verweist, ist die Frage der Bestimmung der Werkstatt, wo er gearbeitet wurde, und besonders der ethnischen Zugehörigkeit der Schmiedemeister viel schwieriger: der Bericht Diodors, dass die Kelten vogelgeschmückte Helme trugen, bzw. Varros über die Erfindung des Panzerhemdes durch die Kelten, zusammen mit der im keltischen Latène Stil gearbeiteten, verzierten Rosette, besonders aber die Zugehörigkeit des Grabes von Ciumești zu einem keltischen Friedhof, berechtigen zu der Annahme, dass — da der Eigentümer dieser Gegenstände ein Kelte war — auch die Werkstätte, in der sie hergestellt wurden, keltisch sein konnte. Gegen diese Zuweisung sprechen aber einige Beobachtungen, welche die erwähnten Argumente abschwächen. So kann von den Beininschriften mit Sicherheit behauptet werden, dass sie nicht aus einer keltischen, sondern — sehr wahrscheinlich — aus einer griechischen oder noch eher etruskischen Werkstatt stammen, da die der Beinmuskulatur angepassten Knemiden in grosser Zahl in Italien erscheinen, während sie in den griechischen Städten oder Kolonien anderer Gebiete selten sind. Ebenso können einige, bei Anfertigung des Bronzevogels und selbst des Panzerhemdes angewandte technische Verfahren nicht mit Sicherheit als spezifisch für die keltischen Werkstätten angesehen werden, denn in anderen, von Kelten bewohnten Gebieten, westlich, nördlich und östlich der Alpen, erscheinen solche Erzeugnisse nur fallweise und dann als Importware (der Helm von Amfreville). Sogar für die im Latène Stil ornamentierten Gegenstände müssen wir einige Vorbehalte machen, da in Sanzeno Nell'Anaunia⁴⁰, Gussformen für die Herstellung solcher Erzeugnisse gefunden wurden. Übrigens erscheinen Schmuckmotive, die diesem Stil eigentümlich sind, häufig in der etruskischen Torcutik, mit der die Kelten durch verschiedene Importwaren, noch vor ihrem Eindringen in Italien, in Berührung kamen⁴¹. Ohne die wichtige Rolle der Kelten bei Herstellung und besonders bei Verbreitung gewisser im Latène Stil verzierter Erzeugnisse schmälern zu wollen, glauben wir, dass auch der wichtige Beitrag der etruskischen Werkstätten und Stadtkolonien Norditaliens, sowie der Beitrag anderer Völkerschaften mit denen die Kelten in Berührung kamen oder sogar lange Zeit zusammenlebten (Ligurier, Osker, Illyrier, Thraker, Sigynnen u.s.w.) genauer untersucht und nachdrücklicher betont werden müsste. Da die Mehrzahl der Entsprechungen zu den Gegenständen von Ciumești aus italischen Werkstätten, stammt, glauben wir, dass auch sie dieselbe Herkunft haben; in welcher Stadt der etruskischen Kolonie (Bologna etc) sie hergestellt wurden, können wir aber nicht bestimmen. Mit Rücksicht auf den kriegerischen Geist der Kelten des 4. Jhs.v.u.Z., besonders aber auf die intensive Tätigkeit der etruskischen Werkstätten, die zu jener Zeit die italischen Völkerschaften belieferten, glauben wir, dass die „keltischen“ Paradehelme aus Eisen oder andere in den keltischen Friedhöfen Italiens gefundene Gegenstände zum grössten Teil in etruskischen Werkstätten und von etruskischen Meistern ausgeführt wurden, im Auftrag und Geschmack der Kelter, die diese Gegend beherrschten. Dass hauptsächlich Kelten die im Latène Stil gearbeiteten Erzeugnisse trugen heisst noch nicht, dass sie auch von ihnen angefertigt waren, besonders da sie gleichzeitig auch von anderen Völkerschaften verwendet wurden. Interessant ist aber, dass das Verwinden dieser Erzeugnisse grösstenteils mit der Vertreibung oder Unterwerfung der Kelten aus Norditalien durch die Römer zusammenzufallen scheint. Dies unterstreicht die Vorliebe der Kelten für den Latène Stil während die Skythen die im Tier-

stil verzierten Gegenstände bevorzugten, die aber grösstenteils in griechischen Werkstätten des nördlichen Pontus gearbeitet waren.

Historische Betrachtungen. Durch seine von anderen keltischen Funden vollkommen verschiedene Zusammensetzung, besonders aber durch seine frühe Datierung ist der Fund von Ciumești von hervorragendem Interesse für die Frage des Eindringens der ersten Kellenwelle in das Gebiet Rumäniens. Auf Grund des archäologischen Materials aus verschiedenen keltischen Funden (besonders aus Friedhöfen) folgerten fast alle rumänischen Forscher, dass die erste Kellenwelle im Laufe des 4. Jhs.v.u.Z. und vornehmlich um das Jahr 300 v.u.Z.⁴² in das Gebiet Rumäniens eingedrungen ist. Die keltischen Einzelfunde, zusammen mit den in den letzten Jahren systematisch durchgeführten archäologischen Untersuchungen, sowie die neuerliche Auswertung älterer, unveröffentlichter Funde, bestätigen grösstenteils I. Nestors, auf einer genauen Untersuchung der keltischen Funde aus Siebenbürgen beruhenden Schlussfolgerungen⁴³ und die Feststellung, dass die Kelten in zwei aufeinanderfolgenden Wellen in dieses Gebiet eindrangen. Es ist zwar richtig, dass die zwei Wege, einer südlich im Mureștal und der andere nördlich im Someștal, scheinbar nicht nacheinander, sondern gleichzeitig von beiden Gruppen benutzt wurden, jedoch bleibt der Zeitunterschied auch weiter gültig, obwohl in den letztvergangenen Jahren tschechoslowakische Forscher, an ihrer Spitze J. Filip⁴⁴, versucht haben, die Datierung einiger keltischer Funde im Karpaten-Donau-Raum herabzusetzen. Der Rahmen dieser Arbeit gestattet es nicht, diese Frage — ergänzt durch die jüngsten, in Siebenbürgen gemachten keltischen Entdeckungen, oder die Auswertung einiger älterer Funde — wiederaufzunehmen; wir werden aber kurz einige der Keltensfunde behandeln, wo neben anderen Gegenständen auch Bronzehelme vorkommen.

Ausser den Eisenhelmen von Silivaș und Ciumești wurden auf siebenbürgischem Gebiet auch Bronzehelme gefunden, u.z.w. in: Apahida, Ocna Sibiului und einem nicht näher bestimmten Ort im Hategtal. Der Helm von Apahida (T. XVII.) wurde anlässlich einer Rettungsgrabung, durchgeführt vor Anfang der systematischen Untersuchung dieses Keltensfriedhofs⁴⁵, von E. Orosz entdeckt. Leider ist er nur in Bruchstücken erhalten, so dass seine Form nicht mit Sicherheit wiederhergestellt werden kann. Der Helm ist aus einer Bronzeplatte gearbeitet und war mit dünner Goldfolie, wahrscheinlich auf seiner ganzen Oberfläche, überzogen. Das erhaltengebliebene Goldblatt ist sehr dünn und zerknittert, und hat daher etwaige Spuren von Ziermotiven, die zur näheren Datierung des Helmes hätten führen können, nicht bewahrt. Wie beim Helm von Ciumești waren an den Seitenteilen des Kopfes zwei halbovale Platten mit durch je zwei parallel eingeritzte Linien umrahmten Rändern angebracht. Die Platten waren mit Hilfe von drei Nietten mit halbkugeligem Kopf und einem mit erhabenem Triskel geschmückten Mittelknopf befestigt. Der untere Rand des Helmkopfes wurde durch Umbiegen der Platte um einen Draht verstärkt. Der Scheitelteil der Haube kann nicht mit Sicherheit rekonstruiert werden, aber wenn man die erhaltenen halbkreisförmigen „Fenster“ in Betracht zieht, scheint es, dass seine Form den Helmen der ersten vier Fussoldaten entspricht, die am oberen Rand der Situle von Certosa⁴⁶ dargestellt sind. Den einzigen konkreten Hinweis für die Datierung bietet uns der halbkugelige mit Triskel in erhabener Arbeit verzierte Knopf. Von näheren Entsprechungen erwähnen wir den Umbo auf der Rosette von Ciumești, den Knopf, der ein Henkelchen von der Scheide eines in Pecica⁴⁷ gefundenen

Schwertes zielt, dessen Ortband mit halbkugeligem Kopf gleichfalls durch zwei kreisförmige Flächen verziert ist, auf denen Spiralen in erhabener Arbeit vorkommen, weiters den Knopf vom Gürtelfragment aus Kosd⁴⁸. Ähnlich, nicht aber identisch ist der Schmuck vom Helmknopf aus Silivaș oder vom Knopfe des Helmvisiers von Morizing. Das Motiv wird aber häufig auf verschiedenen im plastischen Latènestil verzierten Erzeugnissen angewendet⁴⁹. Wenn wir in Betracht ziehen, dass die wenigen mit Gold- oder Bronzefolie überzogenen Helme vorwiegend ins 4. Jh.v.u.Z. datiert sind, ebenso wie die oben erwähnten Entsprechungen zum Knopf und die mögliche Analogie zu der auf der Situle von Certosa dargestellten Helmform, so erscheint die Datierung des Helmes von Apahida ins 4. Jh.v.u.Z. sehr leicht möglich, obzwar ein Gutteil der später untersuchten Gräber jüngeren Datums sind⁵⁰.

Der Helm aus Ocna Sibiului, obwohl schon 1884 entdeckt, ist unveröffentlicht geblieben⁵¹. Nur die Helmspitze und eine Wangenklappe sind erhalten. (T. XVIII, 1—2). Für die Spitze kennen wir keine Entsprechung, aber die Wangenklappe ist ähnlich den Klappen der etruskischen Helme von Populonia, Sette Camini, Ancona, Montefortino etc.⁵², die in das 4.—3. Jh.v.u.Z. datiert sind. Zusammen mit dem Helm wurden vier einfache Ringe aus Bronzeblech gefunden, weiters zwei andere Reifen, (einer gleichfalls aus Bronzeblech, die aber mit je drei Gruppen von drei oder vier ovalen Knoten verziert sind, (T. XVIII, 3—5, 8), sowie vier Phaleren mit gekerbten Rändern in erhabener Arbeit (T. XVIII, 9—12). Die innen hohlen Armeifen sind in Frühlatène—Fundgruppen häufig und über ein weites Gebiet verbreitet. Für die Phaleren kennen wir keine genauen Entsprechungen, aber der gekerbte Rand ist den Rändern der Schirme von etruskischen Helmen ähnlich. Eine genaue Zeitbestimmung des Fundes von Ocna Sibiului kann nicht gegeben werden, aber da die Mehrzahl der Entsprechungen auf eine Datierung ins Latène B hinweist, nehmen wir an, dass auch er aus dieser Zeit stammt⁵³.

Für den Helm aus dem Hategtal (Abb. 10) veröffentlicht von J. Moreau⁵⁴, gibt es keine Angaben über die Fundumstände, so dass wir nicht wissen, ob er allein oder zusammen mit dem von L. Márton⁵⁵ veröffentlichten Halsband gefunden wurde, das ebenfalls aus der Umgebung von Hateg stammt (Abb. 11). Er gehört zur Gruppe der Helme vom Typ Montefortino⁵⁶, die lange Zeit im Gebrauch waren. Ausser der Form des Helmes bieten die Wangenklappen einen wichtigen Hinweis zur Zeitbestimmung. Sie sind mit drei kreisförmigen, flachen Beschlägen geschmückt, auf denen konzentrische Kreise erscheinen. Wangenklappen dieses Typs gibt es in grosser Zahl an italischen Helmen⁵⁷, während das Motiv der drei Kreise von P. Jacobsthal als ausgesprochen keltisch angesehen wird, obzwar es sporadisch auch anderswo erscheint⁵⁸. Obwohl der grösste Teil der Entsprechungen zum Helm von Hateg aus dem 4. Jh.v.u.Z. stammt, ist eine Verlegung seiner Datierung ins 3. Jh.v.u.Z. möglich, da einige Exemplare mit konzentrischen Kreisen auf dem Wangenschutz neueren Datums sind⁵⁹. Für den Fall aber, dass er zusammen mit dem erwähnten Halsreif gefunden wurde, der für Latène B kennzeichnend ist, wäre es einleuchtend, ihn gleichfalls ins 4. Jh. oder etwa um das Jahr 300 v.u.Z. anzusetzen⁶⁰.

Die im Verhältnis zu den Nachbargebieten grosse Fundzahl von Helmen in Siebenbürgen⁶¹, besonders aber der Umstand, dass alle vorhandenen Analogien nach Italien weisen, rechtfertigt die Hypothese, dass die erste Kellenwelle, die in das Gebiet Rumäniens eindringt, eng mit der Gallia Cisalpina verbunden ist, von wo zu wiederholten Malen

Züge nach dem Osten und Südosten ausgegangen waren. Beim heutigen Stand der Forschung ist es schwer, den historischen Moment festzustellen, da diese — hauptsächlich durch sporadische Funde vertretene Welle — bis ins Zentrum Siebenbürgens vordringt Gestützt auf die Mitteilungen der antiken Schriftsteller, die grossenteils durch Bodenfunde bestätigt werden, nehmen wir an, dass dieses Ereignis mit grosser Wahrscheinlichkeit in die Zeit zwischen den Jahren 335—300 v.u.Z. anzusetzen ist⁶². Der vorübergehende Charakter des einfachen Raubzuges einer mit Helmen, Schwertern, Krummessern, Lanzen, Streitwagen und anderen spezifischen Erzeugnissen des Latène B ausgerüsteten Keltengruppe wird durch die wenigen, aber spezifischen sporadischen Funde veranschaulicht, die zeigen, dass sich die Kelten bald in ihr Ausgangsgebiet zurückzogen.

Viel schwerer ist es, den Zeitpunkt festzulegen, zu dem die zweite Keltenwelle in das Gebiet Rumäniens eindrang, da keine einzige Schriftquelle einen Anhaltspunkt bietet, der — in Verbindung mit den Bodenfunden — zur Bestimmung dieses historischen Ereignisses verhelfen könnte. Nach Oltenien kommt, wahrscheinlich im Laufe des 3. Jhs.v.u.Z., eine Gruppe vom Süden der Donau (Skordisker?), wie die gemischten Grabinventare beweisen, die auch illyrische Elemente enthalten⁶³. Gleichfalls im Laufe des 3. Jhs.v.u.Z. dringt eine andere, diesmal viel zahlreichere Gruppe hauptsächlich in den Nordwesten Rumäniens ein und setzt sich als örtliche Enklaven, die bis ins 2. Jh.v.u.Z. bestehen werden, in verschiedenen Teilen Siebenbürgens fest. Obzwar zahlreicher, scheint es, dass diese Gruppe keinen politisch beherrschenden Charakter hatte, denn gerade im Laufe des 3. Jhs.v.u.Z. vermehrt sich die Zahl der dakischen Siedlungen und ebendann erscheinen die von verschiedenen örtlichen Anführern geprägten dakischen Münzen. Diese Fürsten müssen vollkommen unabhängig gewesen sein und nicht der keltischen Gruppe untertan, die auch nicht mehr den kriegerischen Geist der ersten Gruppe hatte, denn in den keltischen Friedhöfen dieser Zeit fehlen Waffen fast völlig (zum Unterschied zur zeitgenössischen Gruppe aus Oltenia z. B., wo sie zahlreich sind). Zu Ende des 3. Jhs.v.u.Z. wird der erste König erwähnt, der scheinbar einen grossen Teil Siebenbürgens beherrschte und nicht unter keltischer Oberhoheit stehen konnte⁶⁴. Hingegen übte diese zweite Keltengruppe einen wichtigen kulturellen Einfluss auf die Daker in Siebenbürgen aus, mit denen sie wahrscheinlich friedlich zusammenlebte, da keltische Erzeugnisse, vor allen Tonware häufig in dakischen Siedlungen aus dem 3.—2. Jh.v.u.Z. erscheint. Im Nordwesten der Crișana aber, wo die kompakteste Gruppe von Kelten festgestellt wurde, übten sie wahrscheinlich eine faktische politische Herrschaft aus und standen in direkter Verbindung mit mächtigen keltischen Stammesvereinigungen (Anarter, Bojer, Taurisker) im Norden des heutigen Ungarn und besonders auf dem Gebiet der heutigen Tschechoslowakei⁶⁵ und wurden von ihnen unterstützt. Die Friedhöfe und keltischen Siedlungen von Ciumești und Umgebung werden vorwiegend eben in diesen Zeitraum datiert; die wenigen ins Latène B verlegbaren Inventarstücke sind nicht einfach „Leitfossilien“, als die sie der Kollege V. Zirra ansieht⁶⁶ sondern sie stellen die Spuren der ersten in diese Gegend eingedrungenen Keltenwelle dar und das Zusammentreffen, dass auch die zweite keltische Welle zum Teil dieselben Friedhöfe benützte, ist erklärlich, da sie sich naturgemäss an schon bekannten Orten festsetzten.

Eine letzte, mit dem Funde von Ciumești verknüpfte Frage betrifft die Feststellung, ob die obenbeschriebenen Gegenstände das Inventar

eines Brandgrabes, oder nur eines symbolischen Grabes (Cenotaph) waren. Die Beigaben der Brandgräber aus der keltischen Nekropole von Ciumești sind in annähernd zylindrischen Gruben mit kreisförmiger Öffnung und konkavem Boden hinterlegt (ähnlich der Grube, in der die obenbeschriebenen Gegenstände gefunden wurden), während die verbrannten Menschenknochen entweder neben den Opfergefäßen aufgeschichtet oder in Urnen beigesetzt sind und sich nur selten ohne bestimmte Anordnung, vermischt mit dem Inventar in der Füllerde vorfinden. Die Skelettgräber sind in rechtwinkligen Gruben, manchmal mit leicht abgerundeten Ecken angelegt. Wie schon erwähnt zeigt keiner der besprochenen Gegenstände Feuerspuren, wie die Beigaben der Brandgräber aus derselben Nekropole. Nach mündlichen Berichten der Entdecker fanden sich in der betreffenden Grube, ausser den hier besprochenen Gegenständen, keine verbrannten Knochen, Asche oder ein menschliches Skelett die auf ein gewöhnliches Grab hindeuten könnten. Die einzige wahrscheinliche Erklärung für das Vorhandensein dieser Waffen in der Grube, die sich ungefähr in der Mitte des Gräberfeldes befindet, scheint uns, dass sie das Inventar vom Cenotaph eines keltischen Fürsten darstellen, der anderswo starb, so dass die Familie ihm die übliche Leichenfeier nicht machen konnte. Nicht ausgeschlossen ist auch die Hypothese, dass dieser in Europa einzigdastehende Fund, einen besonderen Titus für einen symbolischen Urahn der keltischen Gemeinschaft von Ciumești darstellt. Jedenfalls bieten die betreffenden Gegenstände, durch ihre frühe Datierung in Latène B, einen der Anhaltspunkte für das Eindringen der ersten Keltenwelle gegen Ende des 4. Jhs.v.u.Z. in das Gebiet Rumäniens.

Baia Mare, 1967.

LUCRĂRI EDITATE

DE MUZEUL JUDEȚEAN MARAMUREȘ

* * *

Baia Mare, schiță monografică, 1965

H. Daicoviciu

O. Bandula

I. Glodariu

Cercetările de la Oncești din Maramureș, 1965

K. Horedt

Așezarea fortificată din perioada târzie a bronzului de la Sighetul Marmăției, 1966.

E. Chirilă

O. Bandula

Tezaurul monetar de la Baia Mare, 1966.

M. Bitiri

A. Socolan

Cercetări paleolitice în Țara Oașului, 1966

R. Popa

M. Zdroba

Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea, 1966

I. H. Crișan

Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciurmești și problema raporturilor dintre daci și celti în Transilvania, 1966

* * *

P. Erdős, 1966

V. Zirra

Un cimitir celtic în nord-vestul României, 1967

I. D. Ștefănescu

Biserica din Șurdești, 1967

* * *

A. Mikola, 1967

* * *

Pașini din istoria Maramureșului, 1967

* * *

Gh. Vida, 1968

* * *

Momente ale dezvoltării culturii și artei în județul Maramureș, 1968

V. Achim

A. Socolan

Dr. Vasile Lucaciu, 1968

Maramureșul și Unirea, 1968

V O R A P A R E :

R. Popa

Centrul cnezial de la Giulești

* * *

Marmația. I

M. Rusu

I. Ordentlich

C. Kacsó

A. Socolan

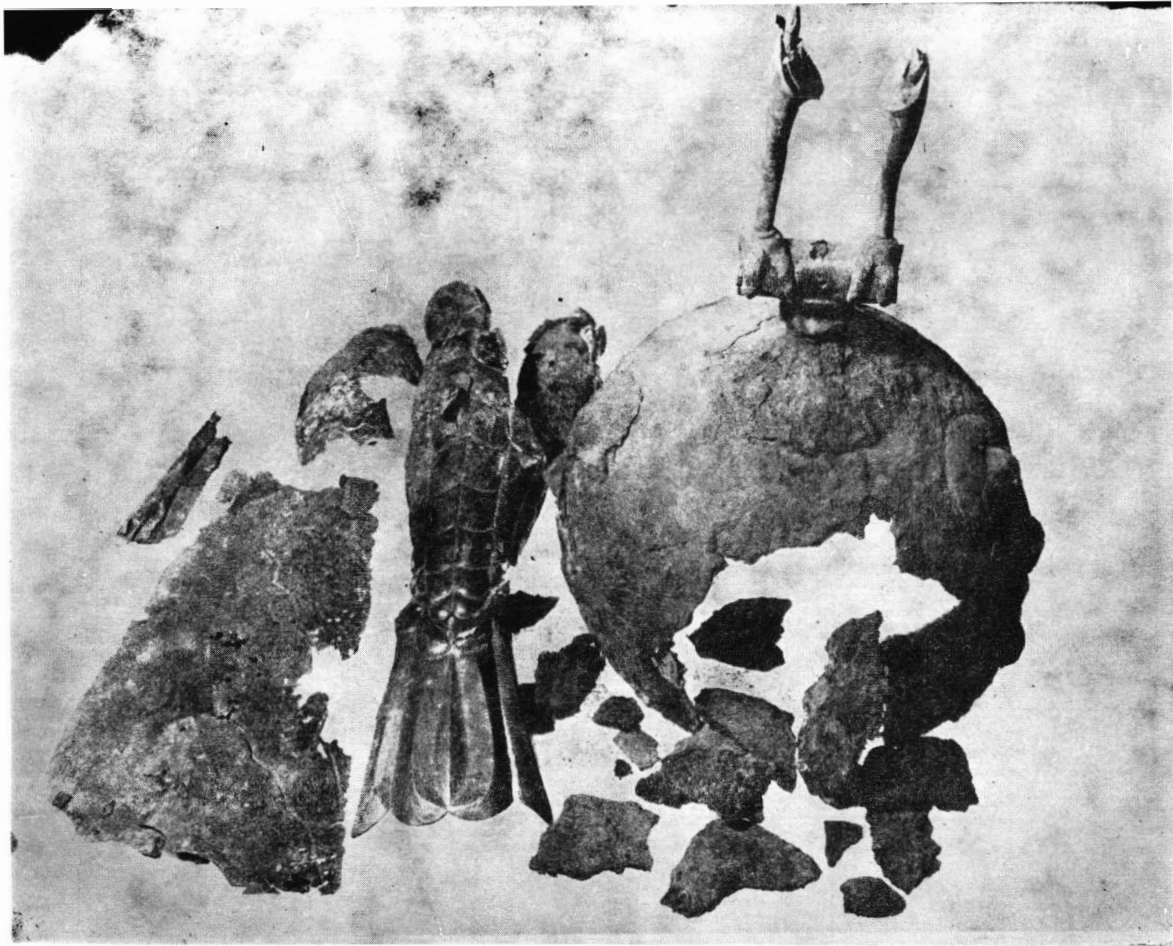
Necropola tumulară hallstattiană de la Lăpuș

R. Sorban

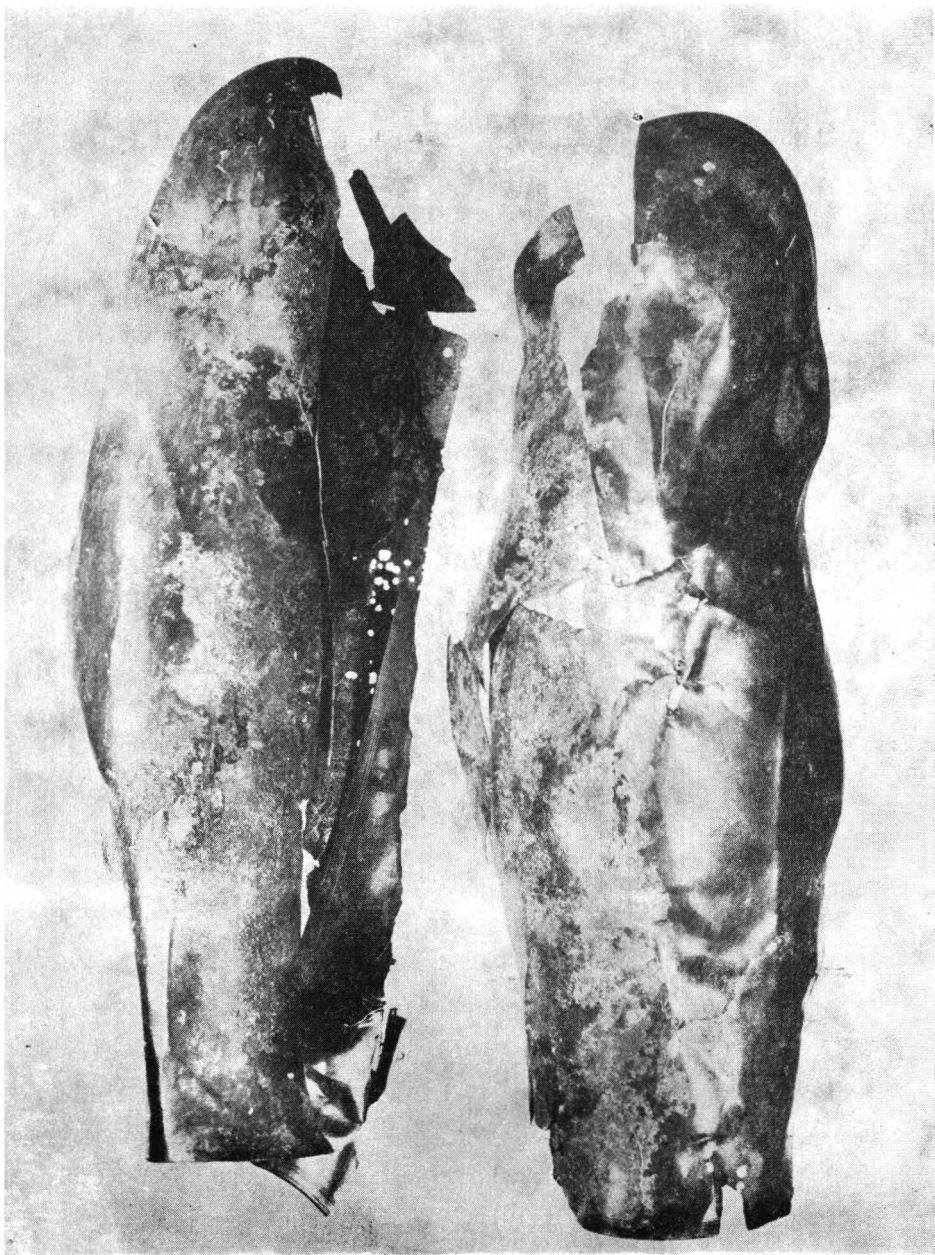
Baia Mare — centru artistic

A. Socolan

Monumentele istorice din județul Maramureș

Pl. I Fragmentele coifului de la Ciamești înainte de restaurare
Taf. I Die Bruchstücke des Helmes von Ciamești vor der Restaurierung

Pl. II Cnemidele de la Ciumești înainte de restaurare.
Taf. II Die Beinschienen, vor der Restaurierung.

Pl. III. Coiful de la Ciemești.
Taf III, Der Helm von Ciemești.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. IV, Căiul de la Ciumești
Taf. IV, Der Helm von Ciumești.
<https://biblioteca-digitala.ro>

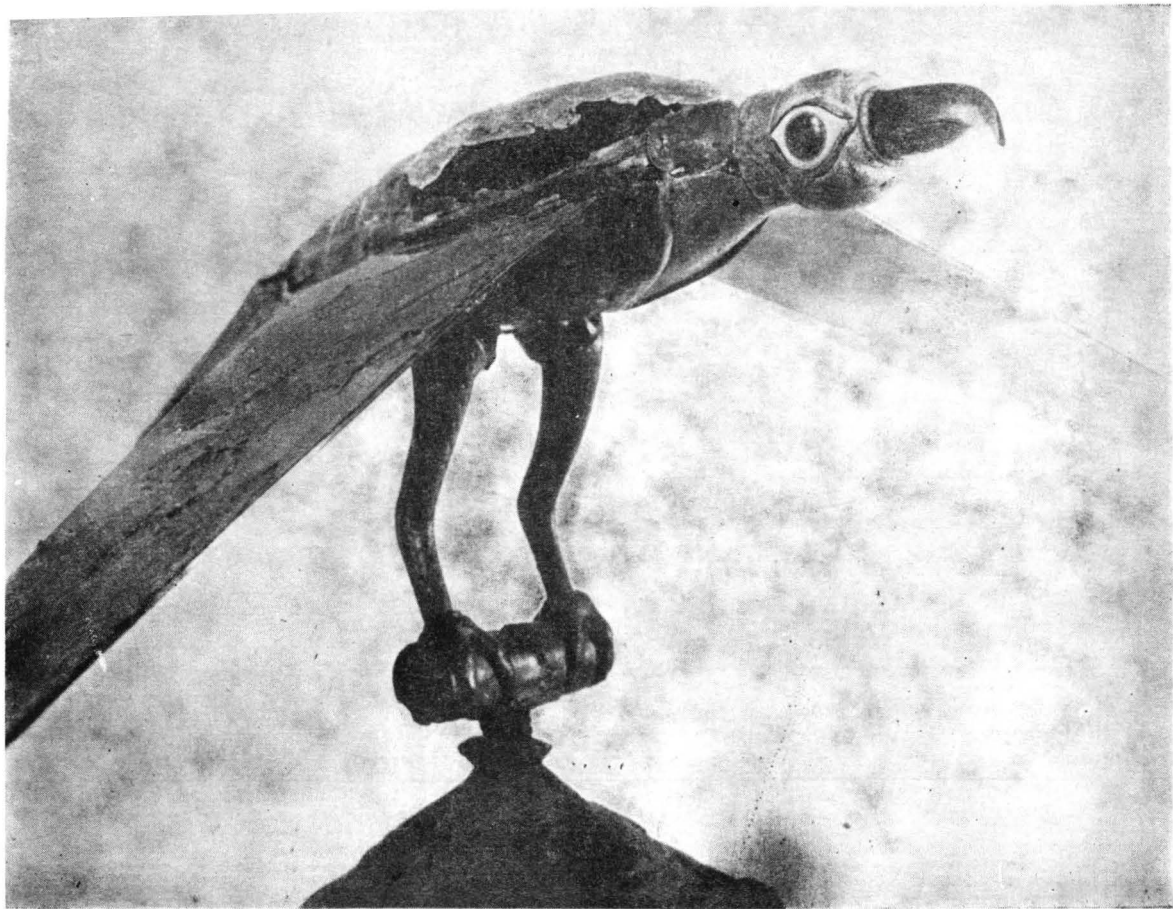
Pl. V, Coiful de la Ciumești.
Taf. V, Der Helm von Ciumești.

<https://biblioteca-digitala.ro>

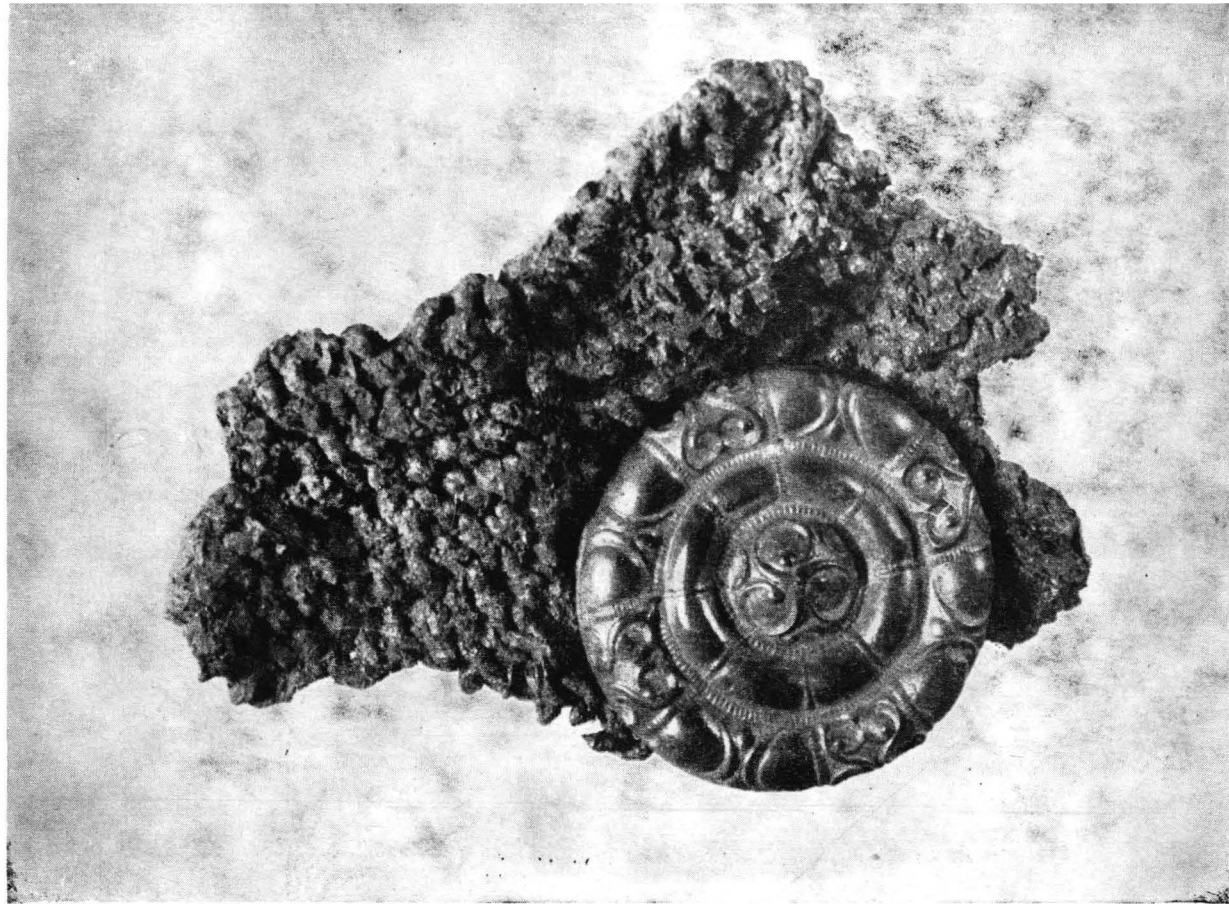
Pl. VI. Criful de la Ciumești.
Taf. VI, Der Helm von Ciumești.

<https://biblioteca-digitala.ro>

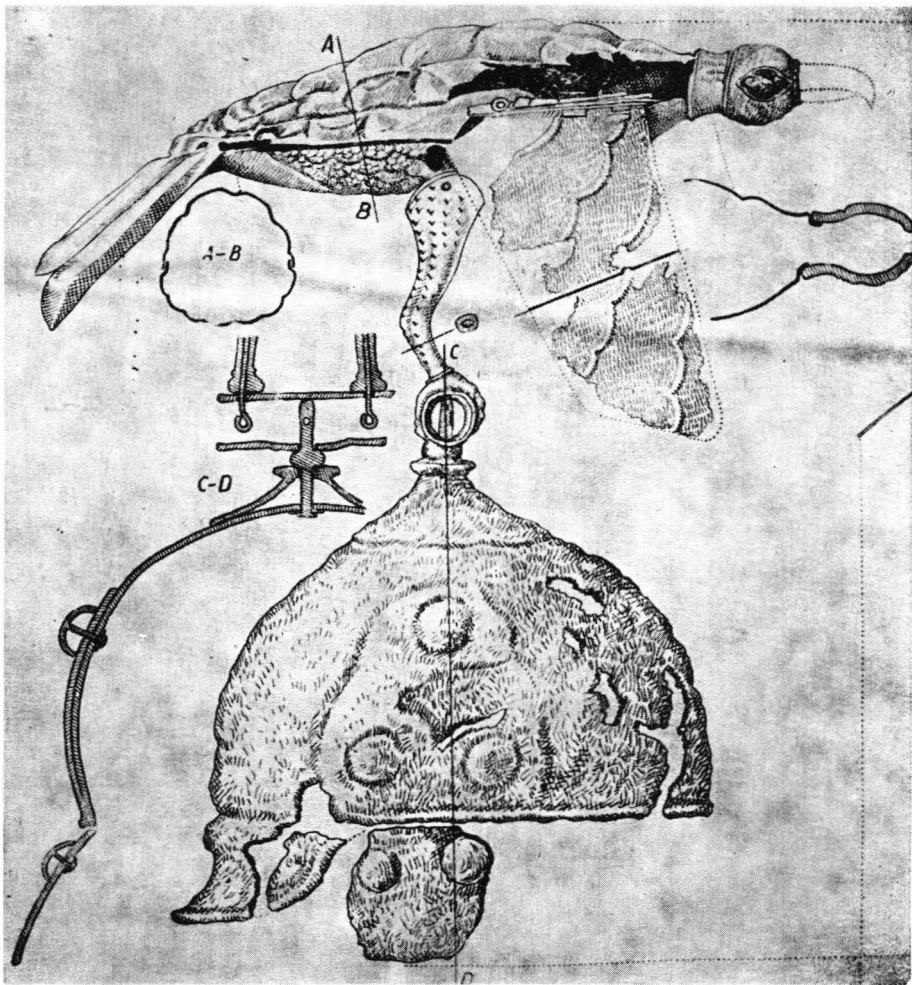

Pl. VII Pasărea de bronz de pe coiful de la Ciumești.

Taf. VII Der Bronzevogel des Helms von Ciemești.

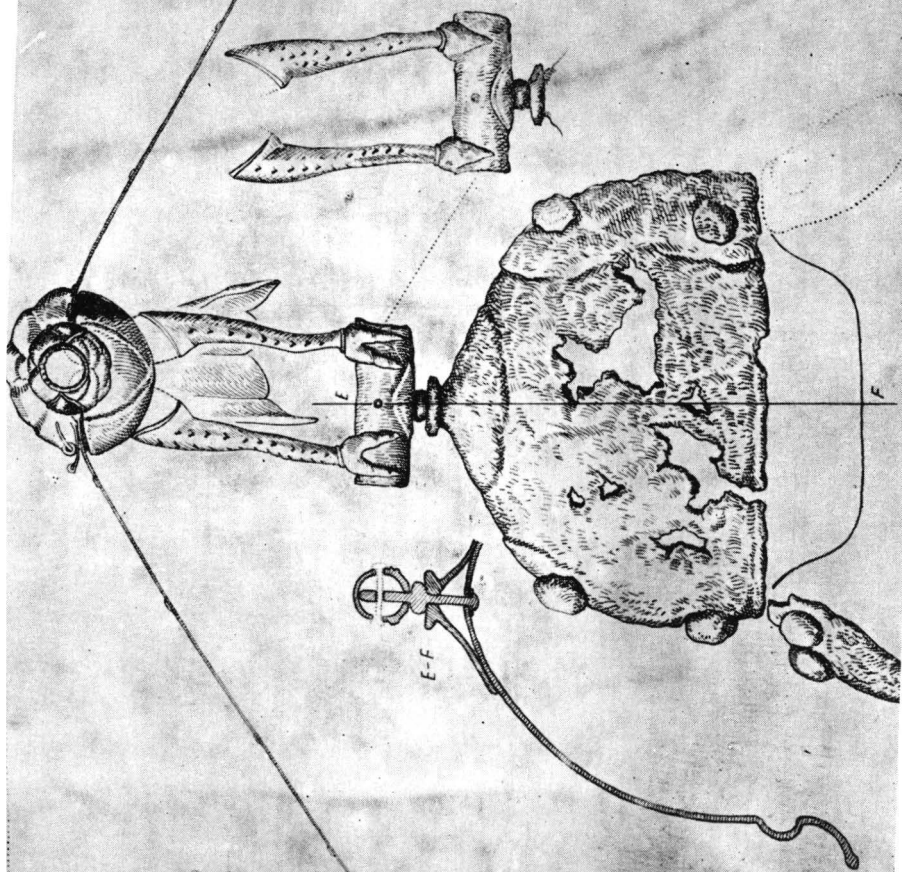

Pl. VIII Fragment din cămașa de zale și aplica de bronz.
Taf. VIII Bruchstück der Panzerhaube und Panzerosette.

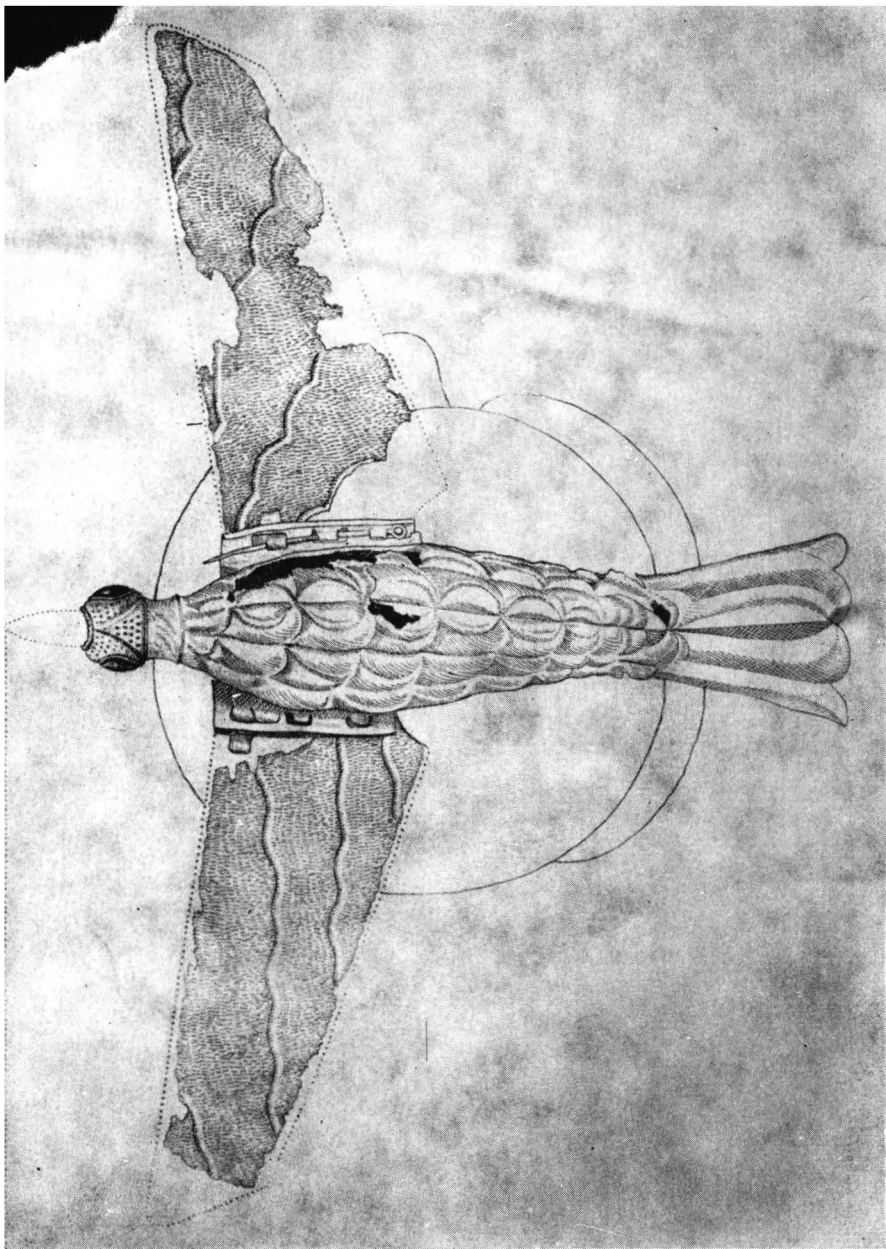

Pl. IX Desenul coifului de la Ciamești privit din profil.

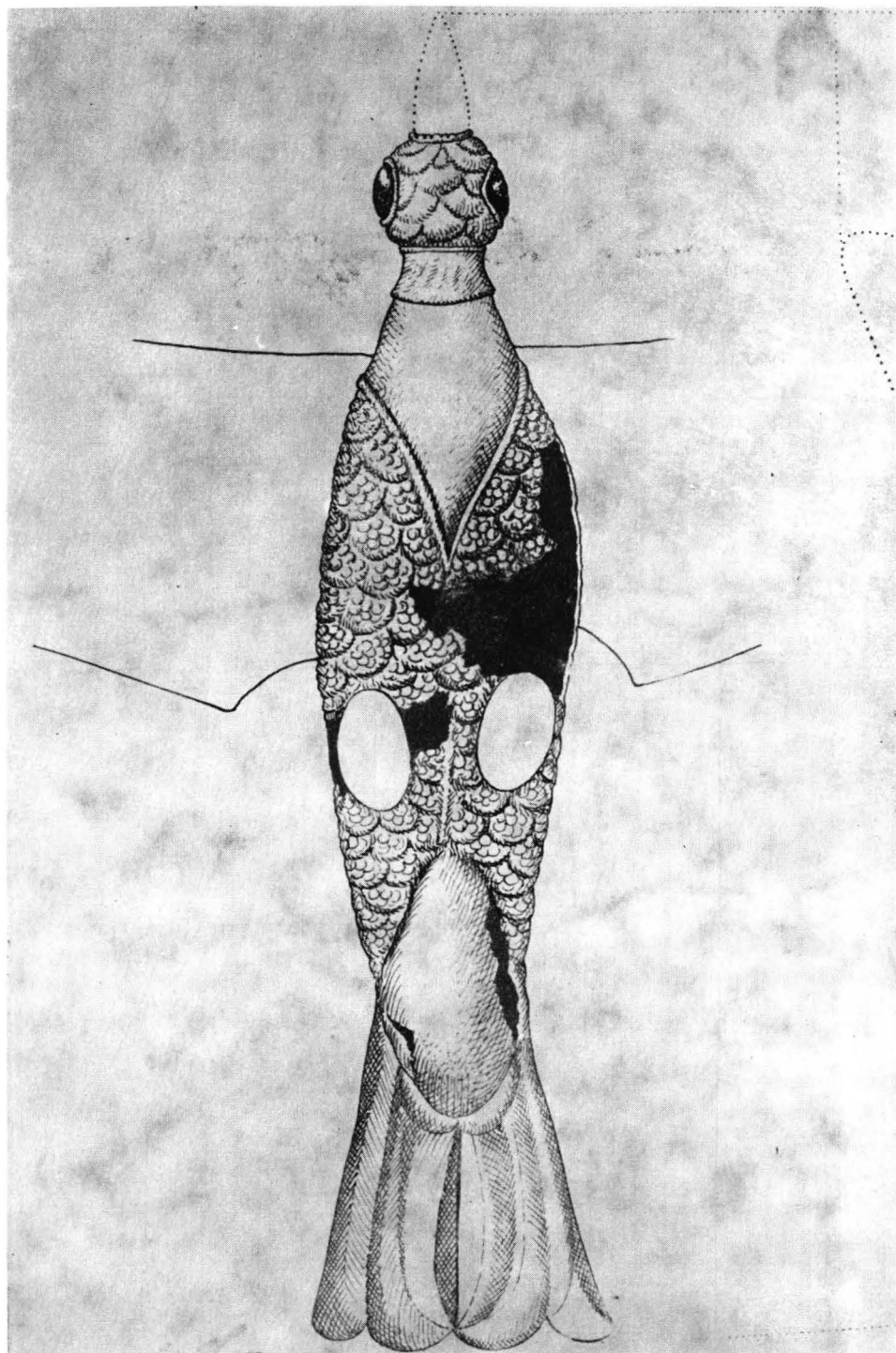
Taf. IX Der Helm von Ciamești, von der Seite gesehen (Zeichnung).

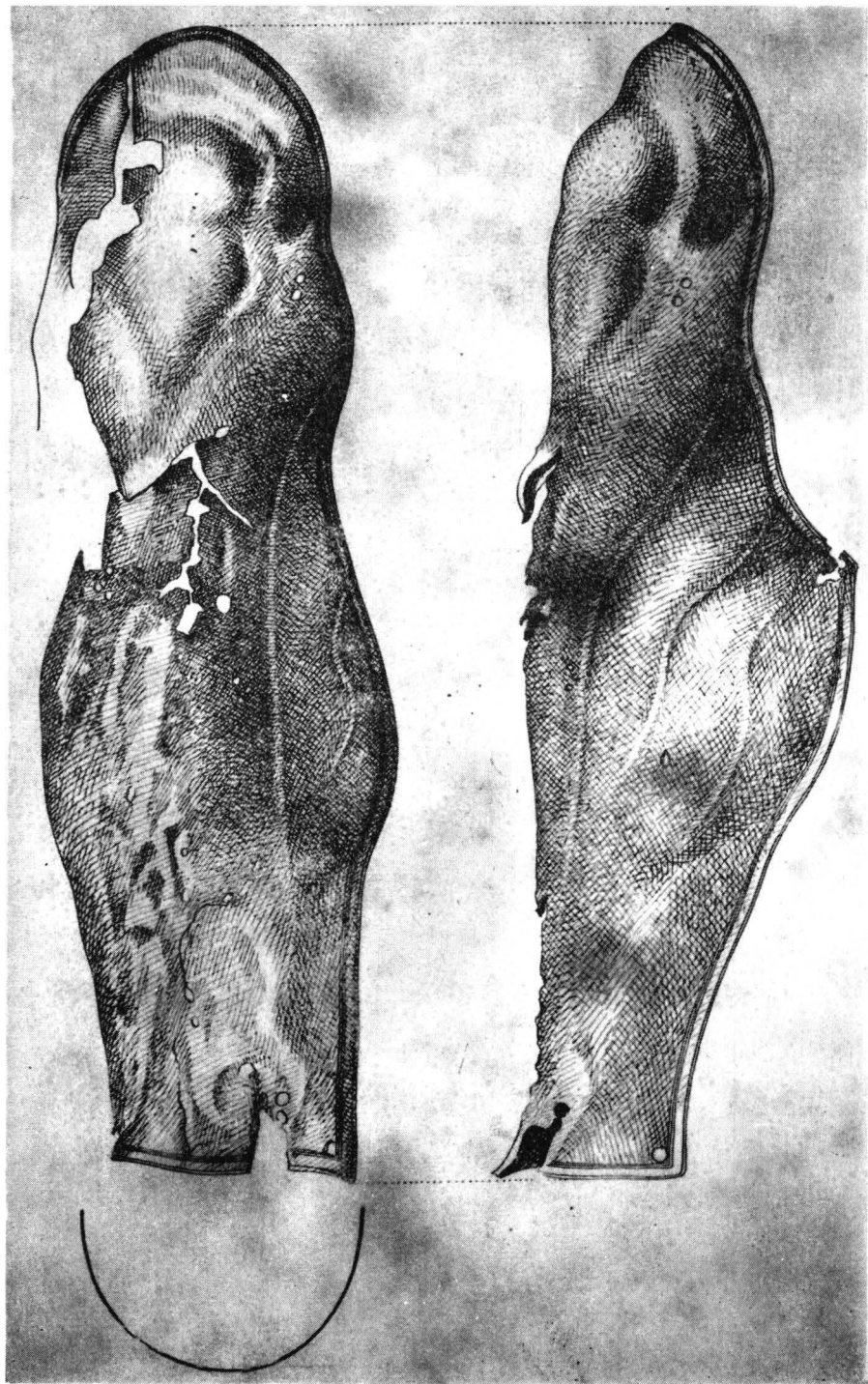
Pl. X Desenul coifului de la Ciurmești privit din față.
 Taf. X Vorderansicht des Helmes von Ciurmești (Zeichnung).

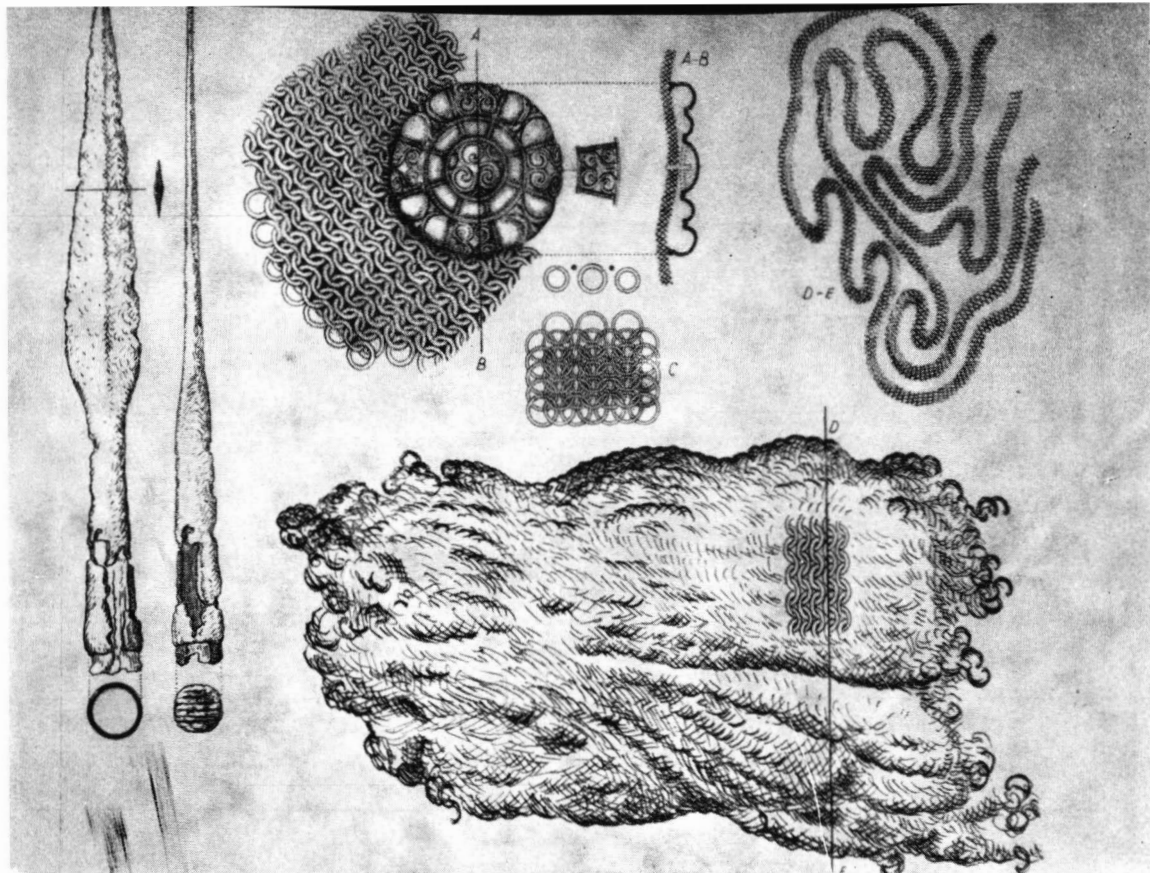
Pl. XI Partea superioară a păsării de bronz.
Tal, XI Der Bronzevogel, von oben.

Pl. XII Perteă inferioară a păsării de bronz.
Taf. XII Der Bronzevogel, von unten.

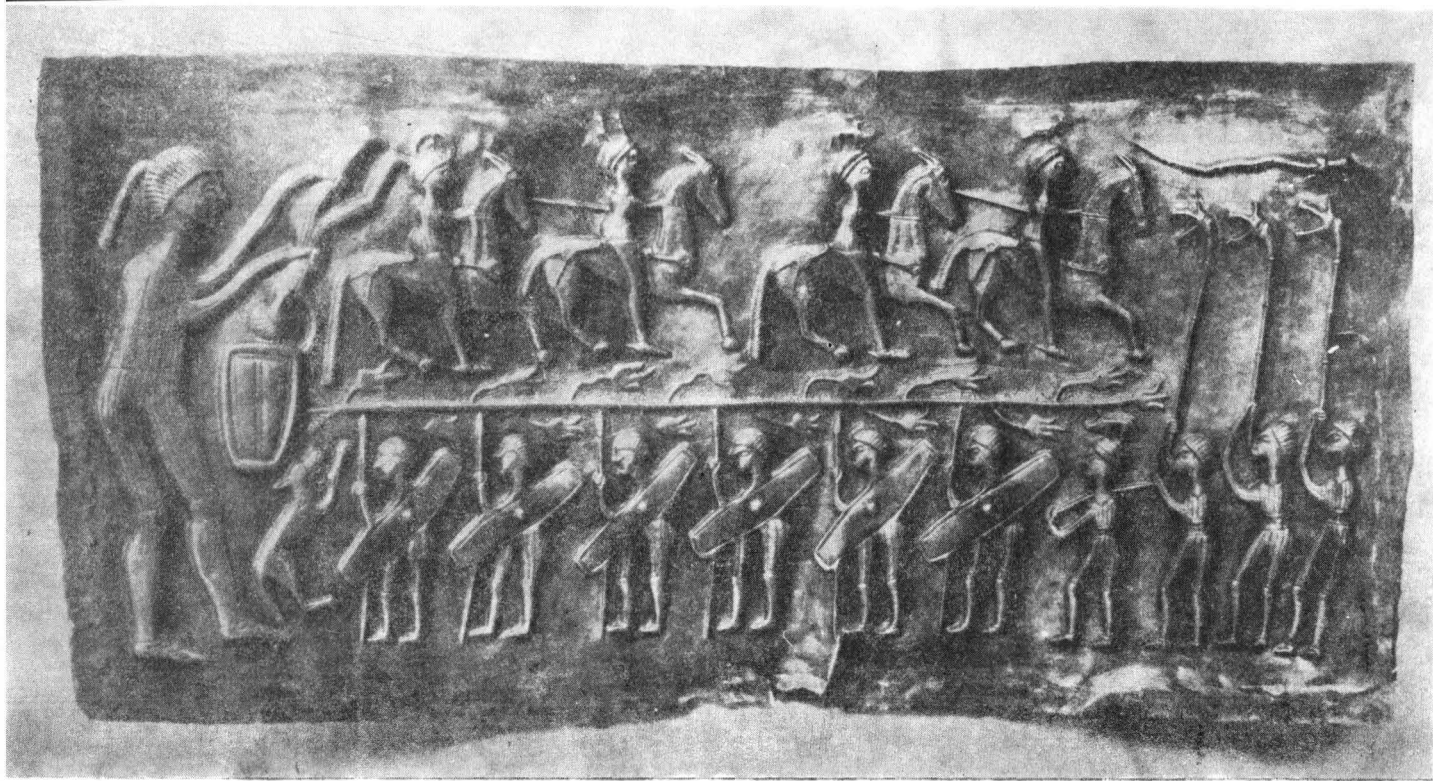

Pl. XIII Cnemida de picior drept (desen).
Taf. XIII Rechte Beinschiene (Zeichnung).

Pl. XIV Virful de lance din fier, cămașa de zale împăturită și aplica de bronz de pe cămașe (desen).

Taf. XIV Die eiserne Lanzenspitze, das zusammengefaltete Panzerhemd und die Bronzerose (Zeichnung).

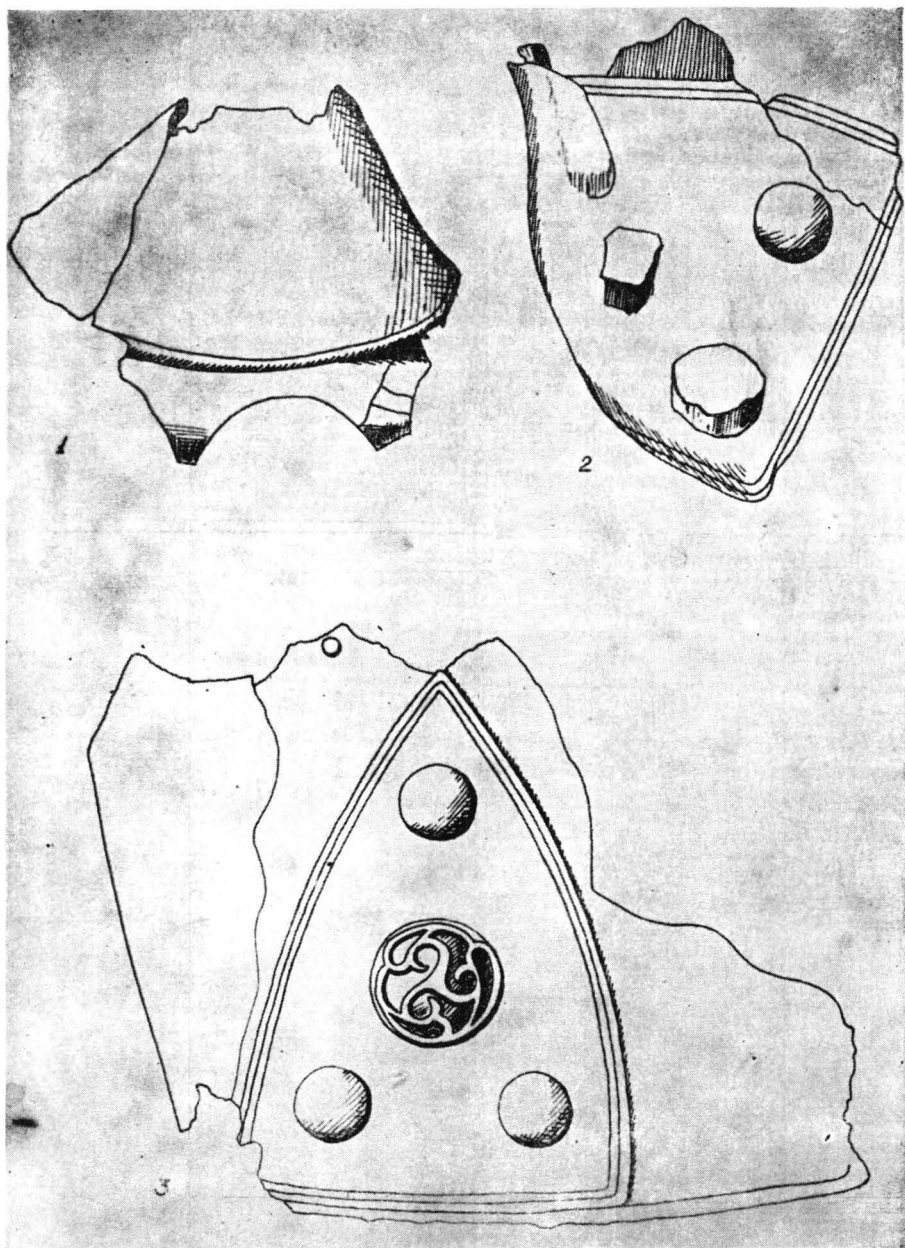
Pl. XV Războinici celti reprezentați pe vasul de argint de la Gundestrup (după S. Müller).

Taf. XV Keltische Krieger auf dem Kessel von Gundestrup (nach S. Müller).

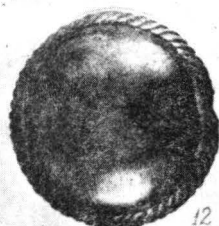
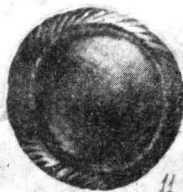
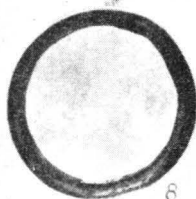
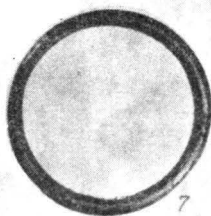
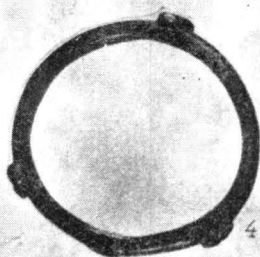
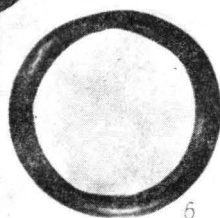
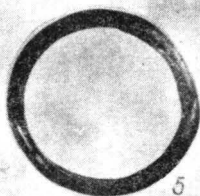
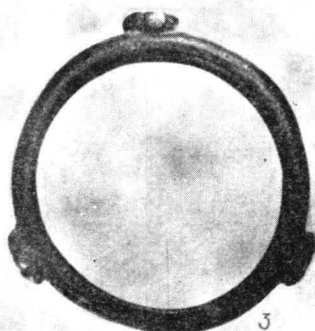
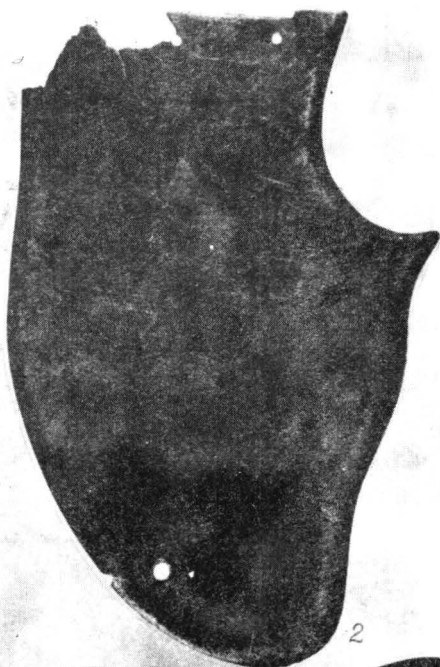

PL XVI Statuia unui războinic celt descoperită la Vachères (după J. Moreau).

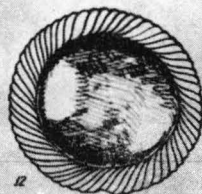
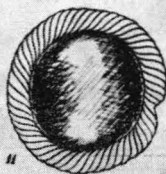
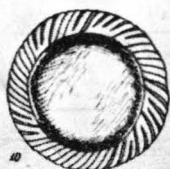
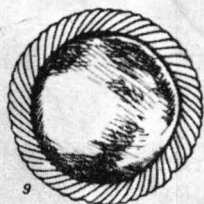
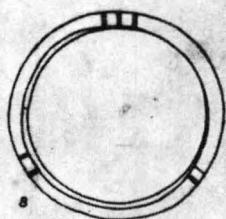
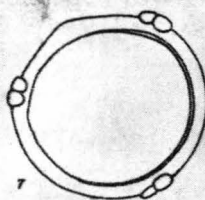
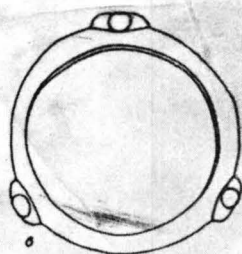
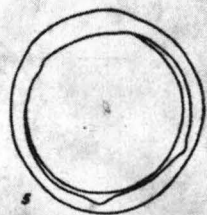
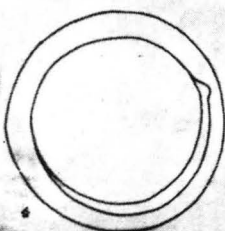
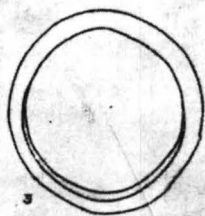
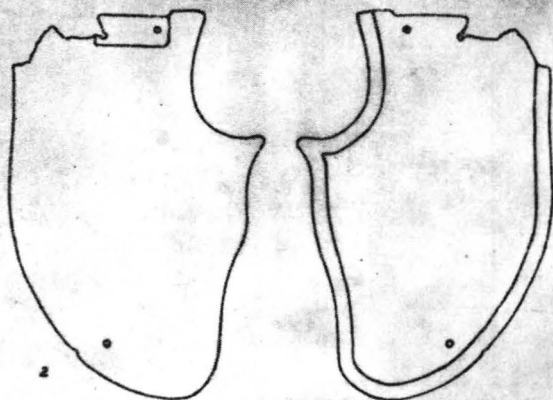
Taf. XVI Standbild eines keltischen Kriegers aus Vachères (nach J. Moreau).

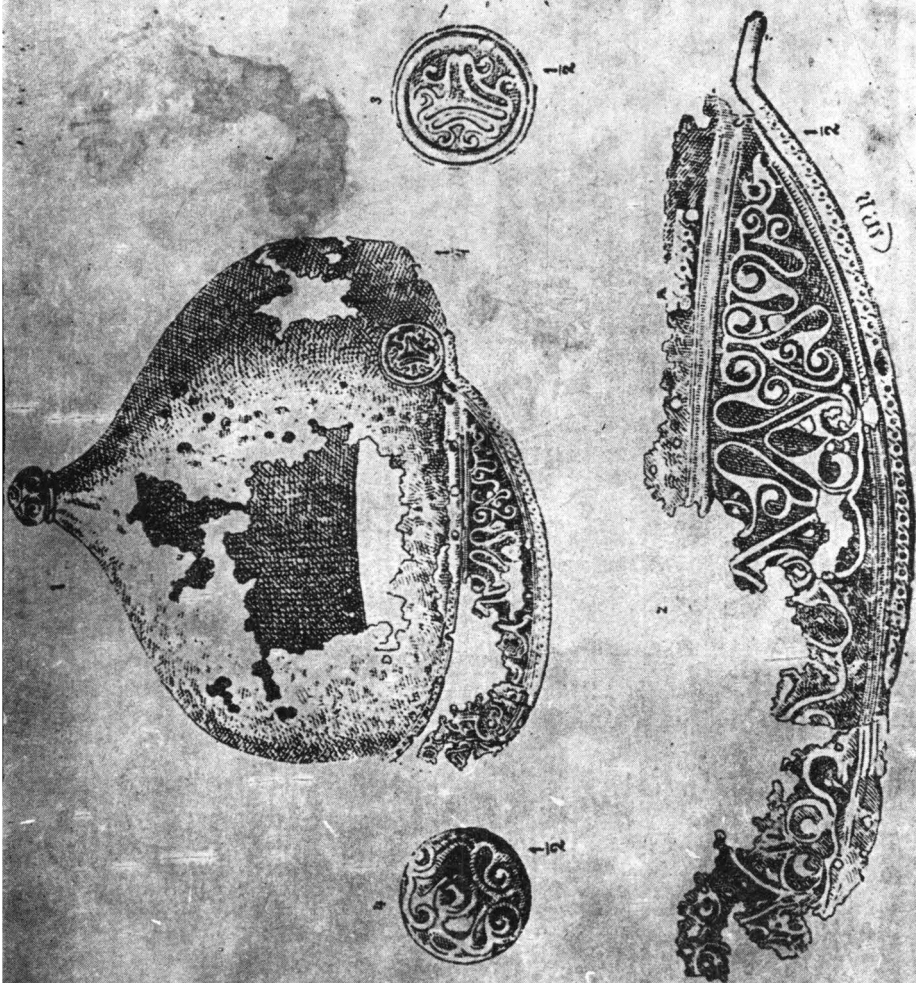
Pl. XVII Fragmentele coifului de bronz de la Apahida.
Taf. XVII Die Bruchstücke des Helmes von Apahida

Pl. XVIII a, Descoperiri celtice de la Ocna Sibiului.
 Taf. XVIII a, Keltische Funde aus Ocna Sibiului (Salzburg).
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. XVIII b, Descoperiri celtice de la Ocna Sibiului.
 Taf. XVIII b, Keltische Funde aus Ocna Sibiului (Salzburg).
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. XIX Coiful din fier de la Silivaș.
Taf. XIX Der Eisenhelm aus Silivaș.

E R A T A

La pagina	rîndul	în loc de :	Se va citi :
29	23	Olympia ²⁷	Olympia ²⁹
37	nota 45 rd. 8	l'époque	de l'époque
45	7	Gewind	Gewinde
45	36	Löcner	Löcher
46	46		inversal
48	37	festellen	feststellen
51	27	Zusammenstezung	Zusammensetzung
53	29	Furckt	Furcht
53	40	tehnischen	technischen
59	45	Armeirfen	Armreifen

Tiparul executat la I.P. Maramureș
Baia Mare sub comanda 10.404
